

กัณฑ์ที่ ๑๒ | พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ
นิโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ (๓ ครั้ง)
อิติปิโส ภควา ฯลฯ พุทฺโธ ภควาติ

ณ บัดนี้ จะได้แสดงธรรมกถาว่าด้วย พระพุทธคุณ พระธรรมคุณ พระสังฆคุณ เพื่อประดับสติปัญญาและปลาทะแห่งท่านสัปปุริสพุทธศาสนิกชนทั้งหลาย ผู้มีความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา จักแสดงความลำดับพระบาลีที่ยกไว้ข้างต้น เริ่มแต่คำว่า อิติปิโส ภควา ไปจนจบ แต่การแสดงจะหนักไปในทางปฏิบัติ เพื่อมุ่งประโยชน์แก่ผู้ปฏิบัติเป็นส่วนใหญ่

คำว่า คุณในที่นี้หมายความว่าอะไร เมื่อพิเคราะห์ดูตามถ้อยคำในบาลีนี้แล้ว หมายความว่า ความดี ความงาม ที่ควรเทิดทูนเคารพบูชา ความดีความงามของพระพุทธเจ้า ๘ ประการ ของพระธรรม ๖ ประการ ของอริยสงฆ์ ๘ ประการ ตามที่ปรากฏในพระบาลีนี้ จักได้แสดงแต่ละประการเป็นลำดับไป เริ่มต้นพระพุทธคุณก่อน ซึ่งตั้งต้นด้วยคำว่า อรหิ ตลอดจนจบสังฆคุณ

สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเรา ที่มีพระเกียรติคุณเฟื่องฟู จนเป็นที่เคารพสักการะของมวลเทวดา อินทร์ พรหม และมนุษย์มาจนตราบเท่าทุกวันนี้ มิใช่เพราะเหตุที่พระองค์เป็นกษัตริย์ แต่เป็นเพราะเหตุอื่น เหตุอื่นคืออะไร? ก็คือเหตุที่พระองค์สละราชสมบัติออกบรรพชา ประกอบพระมหาวีริยะความเพียรอันแรงกล้า จนได้บรรลุพระโพธิญาณ ณ คุงไม้พระศรีมหาโพธิ์ เมื่อวันวิสาขปุณณมีเพ็ญเดือน ๖ นั้นเอง พระองค์ได้ตรัสรู้ธรรมทั้งปวงในกลุ่มรุ่งอรุณวันนั้น คุณงามความดีของพระองค์ได้บังเกิดขึ้น พระองค์ตั้งแต่วันนั้นเป็นลำดับมา จนตราบเข้าเสด็จดับขันธปรินิพพาน รวมเป็น ๘ ประการด้วยกัน

(พุทธคุณ)

อรหิ เป็นพระคุณข้อต้น มีนัยดังจะแสดงต่อไปนี้

อรหิ เป็นเนमितกนาม เกิดขึ้นเองพร้อมกันที่พระองค์บรรลุพระโพธิญาณ ยกตัวอย่างเทียบเคียงคล้ายกับชื่อพระราชกุมารีของพระเจ้าปเสนทิโกศลชื่อว่า "มัลลิกา" กล่าวคือว่า วันที่พระนางเธอประสูตินั้นมีดอกมะลิร่วงลงมาจากอากาศในเวลาเกิด พระราชบิดาและพระประยูรญาติถือเอานิมิตดอกมะลินั้นขนานนามธิดาองค์นั้นว่า "มัลลิกา" ซึ่งแปลว่าพระนางมะลิ

อรหิ เป็นคำที่พวกเรานักปฏิบัติธรรมเชิดชูกันนักหนา ถึงแก่ได้นำมาใช้เป็นบทปริกรรมภาวนาในเมื่อนั่งสมาธิ ฉะนั้น จึงขอนำมาแปลไว้ในที่นี้เพื่อได้ซาบซึ้งถึงพระคุณนามข้อนี้ไว้บ้าง แต่การจะพรรณนาให้ลึกลับสุดได้ เมื่อคิดเทียบแล้วก็เท่ากับอากาศในปีกนกกล่าวคือ บรรดาอากาศทั้งหลายในสากลโลกมีมากที่สุดที่จะคณนา แต่คิดเฉพาะอากาศเท่าที่ปีกนกกระพือขณะที่บินหนหนึ่ง จะมีอากาศอยู่ในระหว่างปีกนกชนิดเดียว ในจำนวนอากาศทั้งหลาย นี้ ฉันทิดก็ฉันทัน

อรหิ แปลสั้นๆ ว่าไกล ว่าควรเป็นสองนัยอยู่ "ไกล" หมายความว่าไกลจากกิเลส หรือว่าพ้นจากกิเลส เสียแล้ว "ไกล" ตรงกันข้ามกับปุถุชนคนเรา ซึ่งยังอยู่ใกล้ชิดกิเลส พระองค์บริสุทธิ์ผุดผ่องดั่งแท่งทองชมพูท หรือ

อีกอย่างหนึ่งว่าใสเหมือนดวงแก้วอันหาค่ามิได้ สมคำที่ว่า พุทธรัตนะประกอบด้วย ตาทิโน เป็นผู้คงที่ไม่หวั่นไหว หากจะมีของหอมมาขลิบได้พระวรกายซีกหนึ่ง พระหฤทัยของพระองค์ก็ไม่แปรผันยินดียินดีร้ายประการใด และเปรียบได้อีกสถานหนึ่งว่า อินุทชิรูปโม พระทัยมั่นคงดั่งเสาเขื่อน ถึงจะมีพายุมาแต่จตุรทิศก็ไม่คลอน เมื่อเช่นนี้จึงมีนัยที่แปลได้อีกอย่างหนึ่งว่าเป็นผู้ควร คือเป็นผู้ที่เราสมควรจะเทิดจะบูชาไว้เหนือสิ่งทั้งหมด อรหุเป็นนามเหตุพระคุณนาม นอกนั้นเป็นนามผล

ว่าในด้านภาวณา กายนี้มีซ้อนกันเป็นชั้นๆ มีกายทิพย์ซ้อนอยู่ในกายมนุษย์ กายรูปพรหมซ้อนอยู่ในกายทิพย์ กายอรูปพรหมซ้อนอยู่ในกายรูปพรหม กายธรรมซ้อนอยู่ในกายอรูปพรหม คนเราที่ว่าตายนั่น คือ กายทิพย์กับกายมนุษย์หลุดพราวออกจากกันเหมือนมะขามกะเทาะล่อนจากเปลือก ฉะนั้น กายทิพย์ก็หลุดพราวจากกายมนุษย์ไป

การละกิเลสของพระองค์หลุดไปเป็นชั้นๆ ตั้งแต่กิเลสในกายมนุษย์ กายทิพย์ กายรูปธรรม กายอรูปพรหมเป็นลำดับไป

กิเลสในกายมนุษย์ คือ อภิชฌา พยาบาท มิจฉาทิฏฐิ
กิเลสในกายทิพย์ คือ โลภะ โทสะ โมหะ
กิเลสในกายรูปพรหม คือ ราคะ โทสะ โมหะ
กิเลสในกายอรูปพรหม คือ กามราคานุสัย ปฏิฆานุสัย อวิชขานุสัย

ต่อแต่นี้ไปจึงชักเข้าถึงกายหนึ่ง คือ กายธรรม หรือเรียกว่า ธรรมกาย เข้าชั้นโคตรภูจิต เรียกว่าโคตรภูบุคคล โคตรภูบุคคล นี้เดินสมาบัติ เพ็งอริยสังขสิทธิ์เป็นอนุโลกปฏิโลม จนหลุดพ้นจากกิเลสพวกสักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉาสีฬพตปราคาส แล้วตกศูนย์วัฏกลับเป็นพระโสดาบัน

เป็นอันว่าพระโสดาบันละกิเลสได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีฬพตปราคาส

แล้ว กายโสดาบันนี้เดินสมาบัติเพ็งอริยสังขสิทธิ์เป็นอนุโลกปฏิโลมต่อไปถึงขีดสุด ละกิเลสได้อีก ๒ คือ กามราคะ พยาบาท ชั้นหยาบ จึงเลื่อนชั้นขึ้นเป็นสกทาคามี

กายโสดาบันนี้เดินสมาบัติเพ็งอริยสังขสิทธิ์ทำนองเดียวกันนั้นต่อไป ถึงขีดสุดละกิเลสได้อีก ๒ คือ กามราคะ พยาบาท ชั้นละเอียดจึงเลื่อนชั้นเป็นพระอนาคามี

แล้วกายพระอนาคามี เดินสมาบัติเพ็งอริยสังขสิทธิ์ทำนองเดียวกันนั้นต่อไป ถึงขีดสุดละกิเลสได้อีก ๕ คือ รูปราคะ อรูปราคะ มานะ อุทธัจจะ อวิชชา จึงเลื่อนขึ้นจากพระอนาคามี เป็นพระอรหันต์ จิตของพระองค์บริสุทธิ์ ผุดผ่อง ปราศจากกิเลสทั้งหมด จึงได้พระเนมิตกนามว่า อรหุ

เหตุที่ทำให้พระองค์เป็นอรหันันสรูปโดยย่อ ก็ได้แก่การที่พระองค์บำเพ็ญสมาธิเจริญวิปัสสนาด้วยพระมหาปธานวิริยะอันแรงกล้า ณ โคนไม้พระศรีมหาโพธิ์ในวันวิสาขปุณณมีนั้นโดยความเด็ดเดี่ยว ตั้งพระหฤทัยอธิฐานว่า แม้เนื้อและเลือดในพระสรีระของพระองค์จะเหือดแห้ง เหลือแต่เส้นเอ็น หนัง และกระดูกก็ตามที่เกิด หากไม่ได้บรรลุพระสัมโพธิญาณตราบิด พระองค์จะไม่ยอมลุกจากที่นั่นเป็นอันขาด แล้วพระองค์ก็ทรงนั่งสมาธิรุดไปด้วยน้ำพระทัยอันเด็ดเดี่ยว ในที่สุดก็ได้บรรลุพระสัมโพธิญาณ สมดังพระประสงค์ในราตรีกาลแห่งวันวิสาขปุณณมีนั่นเอง ยามต้น

ทรงบรรลุปุพเพนิวาसानุสติญาณ ความหยั่งรู้ระลึกชาติหนหลังได้ ยามที่ ๒ ทรงบรรลจุจฺจูปาตญาณ ความหยั่งรู้ถึงความจืดและความเกิด ยามที่ ๓ ทรงบรรลอุาสวักขยญาณ ความหยั่งรู้ที่กำจัดอาสวะกิเลสที่หมักหมมอยู่ในจิตให้หมดสิ้นไป ทรงรู้เห็นแจ่มแจ้งหมดเห็นจริงๆ เห็นด้วยตาของธรรมกาย ไม่ใช่เห็นด้วยตามนุษย์ หรือคิดคาดคะเนเอาเห็นตลอดทั่วโลกมนุษย์ โลกสวรรค์ โลกนรก เพราะพระองค์ได้ผ่านพ้นโลก เสดีจออกสู่แดนพระนิพพานแล้ว จึงเห็นได้ทั่วถ้วนโดยมิสงสัย

สมมา สมพุทฺโธ แปลตามศัพท์ว่า ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองโดยชอบ หรือนัยหนึ่งว่า ตรัสรู้เองโดยถูกต้อง หรือพูดให้สั้นก็ว่า รู้ถูกเอง เพื่อให้ใกล้กับภาษาสามัญที่ใช้กันว่า รู้ผิดรู้ถูก ได้แก่ คำที่พูดติดเตียนคนที่ทำอะไรผิดพลาดไปว่าเป็นคนไม่รู้ถูกรู้ผิด ทำไปอย่างไรๆ ดังนี้ เป็นต้น แต่แท้จริง “พุทฺโธ” คำนี้เมื่อพิจารณาให้ลึกซึ้งลงไปตามรูปศัพท์แล้ว มีความหมายลึกซึ้งมาก ต่างกันไกลกับคำว่าชานะ หรือชานะ ซึ่งแปลว่ารู้แจ้งนั้น ดังนั้น พุทฺโธจึงได้แปลกันว่า “ตรัสรู้” ไม่ใช่รู้รู้เฉยๆ เดิมคำว่า “ตรัส” นำหน้า “รู้” ซึ่งสะกิดให้สนในว่า “รู้” กับ “ตรัสรู้” ๒ คำนี้ มีความหมายลึกตื้นกว่ากันแน่ โดยมิสงสัย เมื่อระลึกถึงคถาพระบาลีในธรรมจักกัปปวัตตนสูตรที่ว่า “จกฺขํ อุทฺปาณิ ญฺญณํ อุทฺปาที ปญฺญา อุทฺปาที วิชฺชา อุทฺปาที อโลโกฯ” จึงทำให้แลเห็นความว่า คุณวิเศษทั้ง ๕ อย่าง ดังบาลีขึ้นกล่าวนี จะเป็นนความหมายแห่งคำว่า พุทฺโธ กล่าวคือ จกฺขํ ญฺญณํ ปญฺญา วิชฺชา อโลโกฯ ทั้ง ๕ อย่างนี้ประมวลเข้าด้วยกัน รวมเป็นคำแปลของคำว่า พุทฺโธ หรือจะแปลให้สั้นเข้าอีก คำว่า พุทฺโธ ก็ยังต้องแปลว่า ทั้งรู้ทั้งเห็น ไม่ใช่รู้เฉยๆ อาศัยคำว่า จกฺขํ ญฺญณํ ในบาลีที่ยกขึ้นกล่าวนั้นเป็นเครื่องประดับ ยิ่งกว่านั้นยังมีคำว่าชานตา ปสฺสตาฯ ในมหาสติปัฏฐานสูตรอยู่อีก ซึ่งเป็นเหตุสนับสนุนว่า ที่ว่าพระพุทฺธเจ้าตรัสรู้ นั้นไม่ใช่รู้เฉยๆ เป็นทั้งรู้ทั้งเห็น

ที่ว่า “เห็น” นั้นมิได้หมายความว่าเห็นอย่างตาเราเห็นอะไรจริงๆ แต่พระองค์เห็นด้วยตาธรรมกายและการที่พระองค์เห็นนี้ โดยมีได้มีผู้ใดสอนให้ผู้สอนให้เห็น รู้เห็นโดยลำพังพระองค์เอง และสิ่งทั้งหลายที่พระองค์รู้เห็นนั้น ตรงตามความเป็นจริงทั้งนั้น มิใช่คาดคะเนหรืออนุมานเอา จึงเป็นองค์สัมมาสัมพุทฺโธ พระผู้ตรัสรู้เองโดยชอบ หรือนัยหนึ่งว่า โดยถูกต้องตรงตามความเป็นจริงทุกประการ จึงได้ชื่อว่า “ตรัสรู้” ยังมีคำว่า “สัม” นำหน้า “พุทฺโธ” เดิมเข้ามาอีกคำหนึ่ง ซึ่งแปลว่าด้วยพระองค์เอง คือไม่ต้องมีผู้สั่งสอน พระองค์ทำอย่างไร จึงตรัสรู้ด้วยพระองค์เองเช่นนั้น ข้อนี้ตอบไม่ยาก พระองค์ตรัสรู้ด้วยพระองค์เองได้ ก็เพราะความเป็น “อรหํ” ของพระองค์ดังกล่าวข้างต้นแล้วนั่นเอง คือ เมื่ออำนาจสมาธิทำให้จิตของพระองค์หลุดพ้นจากอาสวะแล้ว จิตของพระองค์ก็ใสยิ่ง หยุด และบริสุทธิ์ผุดผ่อง เพราะหยุดนั้นนั่นเอง จึงมีสิ่งหนึ่งผุดขึ้นในนิง ทำให้รู้ พระองค์ก็รู้ตามนั้นไป น้ำขุนแม่ธฐิสักก่อนหนึ่งอยู่ก้นโองเราก็มองไม่เห็น แต่ถ้าน้ำนั้นนอนนิ่งใสบริสุทธิ์แล้ว แม้แต่เข้มอยู่ก้นโองเราก็เห็น ฉันใดก็ฉันนั้น

ยังมีคำว่า “สัมมา” นำหน้า “สัมพุทฺโธ” อีกคำหนึ่ง คำว่า สัมมาแปลว่าโดยชอบ หรือโดยถูกต้องพระองค์ตรัสรู้อะไร มีเหตุผลยืนยันกันได้เสมอ จึงได้ชื่อว่าถูกต้อง เพราะการพูดอะไรไม่มีเหตุผลรับสมหรือยืนยันกันได้แล้ว ตามหลักธรรมดาเรียกว่าไม่ถูก ต้องมีเหตุผลรับสมกันจึงจะนับว่าถูก พระสัทธรรมคำสอนของพระองค์ มีเหตุผลรับสมกัน อยู่เสมอไม่คลาดเคลื่อน จึงสมควรแล้วที่พระเนมิตกนามว่า สัมมาสัมพุทฺโธ

พระพุทฺธวณะที่ควรนำมาสาธกในที่นี้ ว่าแต่โดยสั้นๆ ก็ว่า พระองค์ตรัสรู้เหตุตรัสรู้ผล ไม่ใช่รู้แต่เหตุหรือรู้แต่ผล พระองค์ตรัสรู้ทั้งเหตุตรัสรู้ทั้งผล ที่ว่านี่คืออะไร? เหตุสุข เหตุทุกขี เหตุไม่สุขไม่ทุกขี หรือเรียกว่าอัพยาถตุ หรือสภาพเป็นกลางๆ ทั้ง ๓ อย่างนี้ เป็นรากฐานแห่งการตรัสรู้ของพระองค์ กล่าวคือ สุข พระองค์ก็ไม่ทรงรู้แต่สุขเฉยๆ ตรัสรู้ลึกซึ้งเข้าไปถึงว่า อะไรเป็นเหตุให้เกิดสุขด้วย แล้วอีก ๒ ประการนั้นก็เช่นเดียวกัน รู้ทั้งเหตุ รู้ทั้งผลคู่

กันไป เป็นต้นว่าสุขเป็นผลคือความสบายกายสบายใจ อะไรเล่าเป็นเหตุที่ทำให้เกิดผลสุขดังกล่าวนั้น พระองค์ตรัสไว้ว่า โลภะ โทสะ อโมหะ ไมโลภ ไมโกรธ ไมหลง ๓ ประการนี้แหละเป็นเหตุ ดังมีบาลีเป็นที่ยืนยันว่า กุสลาธมมา อกุสลาธมมา อพฺยาทตาธมมา เป็นอาทิ โลภ โกรธ หลงเป็นฝ่ายอกุศล ตรัสว่าเป็นเหตุแห่งทุกข์ เราปุถุชนมักรู้กันแต่ผล สวาทาเหตุไม่มีใครถึง เช่น คนทำโจรกรรมแล้ว ไม่ต้องโทษอย่างมาก ที่รู้กันทั่วไปมักอยู่ในชั้นหยาบๆ ว่า ผลที่ต้องได้รับทุกข์คือการต้องโทษนั้น เนื่องมาจากโจรกรรม แต่แท้จริงเหตุเท่านั้นยังไม่พอ ต้องสาวเข้าไปอีก ทำไปเขาจึงทำโจรกรรม ก็จะได้ความว่าเพราะโลภะเป็นมูลเหตุ แต่ก็ยังไม่พอ ต้องสาวเข้าไปอีกว่าทำไมโลภะจึงครอบงำเขาได้ ก็จะได้ความว่าจิตใจของเขาสกปรก ทำไมจิตใจของเขาจึงสกปรก จึงได้เหตุว่าเพราะเขาไม่ประพฤติตามโอวาทพระบรมศาสดา อย่างน้อยก็เป็นคนทุศีล อทินนาทานขาดไปเสียองค์หนึ่งแล้ว เหตุใดเขาจึงเป็นคนทุศีล ก็จะได้ความว่าเขาไม่รู้เรื่องศีลหรือรู้แล้วไม่นำพา ทำไมจึงไม่รู้เรื่องศีล ก็อาจเป็นเพราะเหตุที่เขาไม่เคยอ่านหนังสือทางพระพุทธศาสนา หรือสวดรับฟังพระธรรมเทศนา ฯลฯ ดังนี้ เป็นต้น พระองค์ทรงสอนไว้ละเอียดถี่ถ้วนว่า ให้รู้เท่าถึงเหตุผล รู้ว่าผลนี้เกิดจากเหตุใด พระองค์มีแนวสอนให้ปฏิบัติเพื่อละเหตุที่ทำให้เกิดทุกข์ บำเพ็ญเหตุที่ทำให้เกิดสุข ตลอดจนวิถีทางดับเหตุทั้งปวงซึ่งเรียกว่านิโรธ

เพื่อรับสนองข้อความดังกล่าวมา ก็มีถ้อยคำของ**พระอัสสชิเถระ**เป็นหลักฐานสนองรับรองพระพุทธวจนะดังกล่าวมา คือภายหลังแต่สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้ใหม่ๆ พระอัสสชิเถระ ซึ่งเป็นพระสาวกไปประกาศพระศาสนา ไปพบกับ**อุปติสสปริพาชก** อุปติสสปริพาชกตั้งกระทู้ถามกันสั้นๆ ถึงเรื่องพระศาสดาว่าทรงสั่งสอนอย่างไร พระอัสสชิได้ตอบว่า ทรงสอนถึงเหตุและวิถีทางที่จะดับเหตุเหล่านั้น ดังพระบาลีว่า **เย ธมฺมา เหตุปฺปฬว เตสํ เหตุ ตถาคโต ฯลฯ** หรือพูดอย่างสั้นอีกนัยหนึ่งว่า พระองค์สอนให้รู้ว่า อะไรชั่ว อะไรดี อะไรเห็นเหตุของความชั่ว อะไรเป็นเหตุของความดี โลภะ โทสะ อโมหะ เป็นเหตุแห่งความชั่วหรือความเสื่อม โลภะ โทสะ อโมหะ เป็นเหตุแห่งความดีหรือความเจริญ ทรงสอนว่าก่อนจะพูด คิดหรือทำสิ่งใด จงมีสติหรือที่เรียกว่าใช้ความคิดให้รอบคอบเสียก่อน จึงพูด จึงคิดจึงทำการนั้นๆ แล้ว โดยเฉพาะ จงระวังเรื่องโลภะ โทสะ อโมหะ นั้นไว้ อย่าให้เข้าครอบงำได้ ในเมื่อจะทำ พูด คิดการสิ่งใด พระองค์ทรงสอนไว้ในทางปรมาตมว่า ธรรมดาจิตนั้นใสบริสุทธิ์อยู่เสมอ ซึ่งหมายความว่าจิตที่ไม่มีกิเลสผสม ส่วนพวกกิเลส เช่น โลภะฯ เรียกว่าเป็นของจรมา เมื่อมาพร้อมพานจิตก็ย่อมจิตให้เป็นไปตามสภาพอันชั่วช้าของกิเลสนั้นๆ จิตระคนด้วยราคะ หรือโลภะ มีสีแดง ระคนด้วยโทสะ สีดำ ระคนด้วยอโมหะ ขุ่นเหมือนนมหรือน้ำล้างเนื้อ สิ่งเหล่านี้พระองค์ใช้ตาธรรมกายมองเห็นจริงๆ พวกเราเหล่าสัณนิขชน เมื่อเรียนภavana พังถึงขนาด จะเห็นจริงด้วยตนเอง การปฏิบัติกิจทางภavanานั้นก็คือพยายามกลั่นเอากิเลสออกเสียจากจิตให้จิตบริสุทธิ์ อันได้ชื่อว่ากิริยาจิต กิริยาจิตเช่นนี้เป็นอภัยกถาแล้ว ต่อนั้นไปจะเป็นจิตที่ควรแก่การทุกอย่าง

พระธรรมเทศนาของพระองค์เมื่อตอนตรัสรู้ใหม่ๆ หนักไปในทางแสดงเหตุและการดับเหตุ หรือที่เรียกว่า สมุทัย กับ นิโรธ ดังเช่นในการให้พิจารณาเรื่องสังขาร ในด้าน สมุทัย ว่า อวิชชา บัณฑิตยา สังขารฯ และในด้าน นิโรธ ว่า อวิชชาเตววา อเสสว ราคนิโรธา

ในด้าน สมุทัยนั้น แปล ความเป็นสยมาภษาว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยเกิดนามรูป นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดอายตนะ ๖ อายตนะ ๖ เป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิดอุปาทาน อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ ชาติเป็นปัจจัยให้มีความแก่ ความตาย และความเศร้าโศกต่างๆ สิ่งเหล่านี้

จะดับได้ก็เพราะดับชาติ ชาติดับได้ก็เพราะดับภาพ ภาพจะดับได้เพราะอุปาทานดับ อุปาทานจะดับได้เพราะตันหาดับ ตันหาจะดับได้ก็เมื่อนามรูปดับ นามรูปจะดับได้ต่อเมื่อวิญญาณดับ วิญญาณจะดับได้ต่อเมื่อสังขารดับ สังขารจะดับลงก็เพราะอวิชชาดับ เหตุผลเกิดดับเกี่ยวข้องกันเป็นลูกโซ่ เช่นนี้เรียกว่า ปัจจัยการ ที่พระองค์ได้รู้แจ้งแทงตลอดในวันตรัสรู้ นั้นทั้งสิ้นพิจารณาตามลำดับ ดังที่ยกขึ้นกล่าวมาข้างต้น เมื่อย่นให้ได้ความเข้าใจอันจะเป็นผลในทางปฏิบัติแล้ว ก็มีตัวสำคัญอันเดียวคืออวิชชา เป็นมูลรากฝ่ายเกิด หรือที่เรียกว่า สมุทัย และในทางดับหรือที่เรียกว่านิโรธก็ทำนองเดียวกัน อวิชชาเท่านั้นเป็นตัวการสำคัญ ถ้าดับอวิชชาได้อย่างเดียว อื่นๆ ดับเรียบหมด เพราะอวิชชาเหมือนต้นไฟ แต่ถ้าดับอวิชชาไม่ได้แล้ว ก็ไม่มีหวังว่าอย่างอื่นจะดับได้ ที่หมายสำคัญในคำสอนของพระองค์จึงอยู่ที่ว่า ให้ผู้ปฏิบัติเพียรหาทางกำจัดอวิชชาเสีย จึงจะพ้นจากห่วงือกคือวิฏฐะสงสารได้

อนเกราชาติ สัสาร ฯลฯ ในขณะที่เมื่อแสดงทองเรือเรื่องแข่งแสงเงินขึ้นมายังขอบฟ้าเบื้องบูรพา อันเป็นสัญญาณว่าดวงอาทิตย์เตรียมทำหน้าที่จะส่องโลกอยู่แล้ว เป็นเวลาที่อากาศยะเยือกเย็นสดชื่น สงใจเราทวนไปประลิ่งถึงเวลารุ่งอรุณแห่งวันเพ็ญวิสาขมาสอันเป็นวันที่พระบรมโลกนาถ อรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้าตรัสรู้อุตตรสัมมาสัมโพธิญาณนั้น เราจะแลเห็นโอภาสรัศมีอันรุ่งโรจน์ยิ่งกว่าแสงทองนั้นร้อยเท่าพันทวี ช่วงโชติอยู่ภายใต้โพธิพฤกษ์อันมหาศาล ใบเขียวชอุ่มรับกับรัศมีอันเหลืองอร่ามอยู่ภายใต้มัน ในใจกลางแห่งรัศมีอันช่วงโชติชัชวาลอยู่นั้น มีไข่อื่นไกลคือองค์สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเรา ประทับพร้อมอยู่ด้วยพระอาการขึ้นบานพระหฤทัยที่ได้เสวยวิมุตติสุข อันเป็นผลแห่งการที่พระองค์ได้ทรงประกอบพระมาหาปธานวิริยะมาเป็นเวลาช้านาน จึงได้บรรลุอุตตรสัมมาสัมโพธิญาณสมดังพระหฤทัยประสงค์ พระองค์จึงทรงเปล่งพระอุทานเย้ยตันทว่า **อนเกราชาติ สัสาร** ดังที่ได้ยกขึ้นกล่าวไว้ข้างต้นนั้น ซึ่งแปลใจคมเป็นสยามภาษาว่า "เราสืบเสาะหาตัวช่างไม้ผู้สร้างปราสาทมานานแล้ว เมื่อเรายังหาไม่พบเราต้องท่องเที่ยวอยู่ในสงสาร เวียนตายเวียนเกิดอยู่แทบจะนับชาติไม่ถ้วน การเกิดนำความทุกข์มาให้เราแล้วๆ เสาๆ ไม่รู้จักจบจักสิ้น นี่แน่ะ ท่านนายช่างไม้กล่าวคือตันทหา บัดนี้เราเจอตัวท่านแล้วละ ท่านหมดโอกาสที่จะมาสร้างปราสาทคือ อตตภาพร่างกายเราต่อไปได้อีกแล้ว กระดูซี่โครงท่าน กล่าวคือกิเลส เราหักเสียกรอบหมดแล้ว มินหน้าซ้ำ ยอดปราสาทกล่าวคืออวิชชา เราก็รื้อทำลายหมดสิ้นแล้ว จิตของเราปราศจากเครื่องปรุงแต่งแล้ว เราถึงซึ่งความสิ้นไปแห่งตันทหาแล้ว" พระอุทานนั้นมีข้อความเป็นบุคคลธิฐานสั้นๆ แต่มีอรรถรสลึกซึ้งน่าสนใจเป็นอย่างยิ่ง ที่แปลคหุฎฐ์ ว่ายอดปราสาท ก็เพื่อความเหมาะสมที่พระองค์เป็นกษัตริย์ เพราะบ้านเรือนของพระมหากษัตริย์เรียกกันว่าปราสาทราชฐาน พระอุทานนั้นมีข้อความชัดเจนแล้วมีจำเป็นต้องอธิบาย

คำว่า "วิชชาจรณสมุปนโน" แปลว่า พระองค์ถึงพร้อมด้วยวิชาและจรณะคุณพิเศษของพระองค์ในที่นี่แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ ๑ วิชา ๒ จรณะ อะไรเรียกว่าวิชา? วิชาในที่นี้หมาเอา ความรู้ที่กำจัดมิดเสียได้ มิดคืออะไร ในที่นี้หมาเอาขันธ ๕ คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ตรงกันข้ามกับอวิชชาที่แปลว่า ไม่รู้ คือ ไม่รู้ถูก หรือผิด เพราะว่าเข้าไปยึดมั่นในขันธ ๕ ว่าเป็นตัวเป็นตน จึงมิดมนไม่รู้ไม่เห็นของจริง คือ นิพพาน ข้อสำคัญอยู่ที่อุปาทาน ซึ่งแปลว่ายึดมั่น คือยึดมั่นในขันธ ๕ ถ้ายังตัดอุปาทานไม่ได้ตราบใด ก็คงมิดติดอยู่อย่างนั้น ตัดอุปาทานได้มีนิพพานเป็นที่ไปในเบื้องหน้า หรือพูดให้ฟังง่ายกว่านี้ก็ว่า เมื่อตัดอุปาทานเสียได้ จะมองเห็นนิพพานอยู่ข้างหน้า อวิชชาที่แปลว่าไม่รู้ นั้นได้แก่ ไม่รู้อดีต ปัจจุบัน อนาคต ของสังขาร ไม่รู้ปฏิจสมุปบาทและอริยสัจจะ

ขันธ ๕ เป็นชื่อของอุปาทาน ถ้าปล่อยขันธ ๕ หรือวางขันธ ๕ ไม่ได้ก็พ้นจากภพไม่ได้ คงเวียนว่ายตายเกิดอยู่ในกามภพ รูปภพ อรูปภพ นี้เอง มิดมนวนอยู่ในที่มิดคือโลกนี้เอง ได้ในคำว่า อนุสสุโต อโยโลกิ ซึ่งแปลว่า

โลกนี้นะมีดี ผู้แสวงหาโมกขธรรม ถ้ายังติดขั้นที่ ๕ อยู่แล้ว ยังจะพบโมกขธรรมไม่ได้เป็นอันขาด กายมนุษย์ กายทิพย์ กายรูปพรหม กายอรูปพรหม เหล่านี้อยู่ในพวกมีขั้นที่ ๕ กล่าวคือ มนุษย์ เทวดา รูปพรหม อรูปพรหม เหล่านี้อยู่ในพวกมีขั้นที่ ๕ สัตว์ดิรัจฉาน สัตว์นรกก็พวกมีขั้นที่ ๕ พวกมีดีทั้งนั้นยิ่งในโลกันตรรกเรียกว่า มีดีใหญ่ทีเดียว

วิชาที่ว่านี้หมายเอา วิชา ๓ คือ ๑ วิปัสสนาวิชา ๒ มโนมยิทธิวิชา ๓ อิทธิวิธีวิชา แต่ถ้านับรวมตลอดถึง อภิญญาซึ่งเป็นประเภทหนึ่งของวิชาเข้าด้วยกันแล้วรวมกันเป็น ๘ คือ ๔ ทิพพจักขุวิชา ๕ ทิพพิสตวิชา ๖ ปรจิตตวิชา ๗ ปุพเพนิวาสวิชา ๘ อาสวัชยวิชา

ส่วนจรณะ นั้นมี ๑๕ คือ ๑ ศีลสังวร ๒ อินทริยสังวร ๓ โภชนมัตตัญญูตา ๔ ชาคริยนุโยค ๕ ศรัทธา ๖ สติ ๗ ทิริ ๘ โอตตปปะ ๙ พาหุสัจจะ ๑๐ อุปกกโม ๑๑ ปัญญา กับรูปฌาน ๔ จึงรวมเป็น ๑๕

วิปัสสนา ต่อไปนี้จักแสดงถึงวิชา และจะยกเอาวิปัสสนาวิชาขึ้นแสดงก่อน "วิปัสสนา" คำนี้ แปลตามศัพท์ว่า เห็นแจ้ง เห็นวิเศษ หรือนัยหนึ่งว่าเห็นต่างๆ เห็นอะไร? เห็นนามรูป, แจ้งอย่างไร? แจ้งโดยสามัญลักษณะว่าเป็นของไม่เที่ยง เต็มไปด้วยทุกข์และเป็นอนัตตา ไซ้ตัวตน สัตว์ บุคคล เราเขา มีข้อสำคัญที่ว่า เห็นอย่างไร? เป็นเรื่องแสดงยากอยู่ เห็นด้วยตาเรานี้หรือด้วยอะไร? ตามมนุษย์ไม่เห็นต้องหลับตาของมนุษย์เสีย ส่งใจไปจดจ่ออยู่ที่ ศูนย์ดวงปฐมมรรค (คำว่าปฐมมรรคนี้ได้มาจากบาลีในสนธิกับประโยคว่า "ตตฺราย มาหิ" ซึ่งแปลกันมาว่า **อัยปถมมคโค** อันว่าปฐมมรรคนี้ อาทิวาทิ มีอยู่เป็นเบื้องต้น ตตฺรนิพฺพาน ในพระนิพพาน) เห็น จำ คิด รู้ มีอยู่ในดวงปฐมมรรค นั้น ตากายทิพย์ รูปพรหม อรูปพรหมไม่เห็น ก็เพราะว่าพวกเหล่านี้ยังไม่พ้นโลก เสมือนลูกไก่อยู่ในกระเปาะไข่ จะให้แลลอดออกไปเห็นข้างนอกย่อมไม่ได้ เพราะอยู่ในกระเปาะของตัวเพราะโลกมันบัง ด้วยเหตุว่าโลกมันมืดดั่งกลามาแล้วข้างตัน พวกเหล่านี้จึงไม่สามารถจะเห็น กล่าวคือ พวกที่บำเพ็ญได้จนถึงขั้นรูปฌาน และอรูปฌานก็ยังอยู่ในกระเปาะภพของตัว ยังอยู่จำพวกโลก หรือที่เรียกกันว่า ฌานโลกีย์ ยังเรียกวิปัสสนาไม่ได้ เรียกสมณะได้ แต่อย่างไรก็ดี วิปัสสนาก็ต้องอาศัยทางสมณะเป็นรากฐานก่อนจึงจะก้าวขึ้นสู่ขั้นวิปัสสนาได้

การบำเพ็ญสมณะนั้น ส่งจิตเพ่งดวงปฐมมรรคตรงศูนย์ คือ กึ่งกลางกายภายในตรงกลางพอดี ไม่เหลื่อมซ้ายขวาหน้าหลัง แล้วเลื่อนสูงขึ้น ๒ นิ้ว เมื่อถูกส่วนก็จะเห็น กายมนุษย์ กายทิพย์ กายรูปพรหม กายอรูปพรหม เป็นชั้นๆ ซ้อนกันอยู่ภายในตามลำดับจากกายมนุษย์เข้าไป พิจารณาประกอบธาตุธรรมถูกส่วนรูปจะกะเทาะล่อนออก จากกันเห็นตามลำดับเข้าไป กายมนุษย์กะเทาะออกเห็นกายทิพย์ กายทิพย์กะเทาะออกเห็นกายรูปพรหม กายรูปกะเทาะออกเป็นกายอรูปพรหม ในเมื่อประกอบธาตุธรรมถูกส่วน วอกแวกไม่เห็น นิ่งหยุดจึงเห็น หยาบไม่เห็นละเอียดจึงเห็น อาตปปี สัมปชาโน สติมา ประกอบความเพียรมั่น รู้อยู่เสมอไม่เผลอ เพียงแต่ขั้นกายทิพย์เท่านั้นก็ถอดส่งไปยังที่ต่างๆ ได้ ไปรู้ไปเห็นเหตุการณ์ได้เหมือนตาเห็น คล้ายกับนอนหลับฝัน แต่ไม่ไขหลับ เห็นทั้งตื่นๆ การนอนคนธรรมดาสามัญจะหลับเมื่อไรไม่รู้ จะตื่นเมื่อไรก็ไม่รู้ แต่ถ้าถึงขั้นกายทิพย์แล้วจะต้องให้หลับเมื่อไรจะได้ตื่นเมื่อไรทำได้ตามใจชอบ พวกฤาษีที่ได้บำเพ็ญฌานเขาก็ทำได้ แต่ทั้งนี้ก็อยู่ในขั้นสมณะนั่นเอง สมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าของเรา ก็ได้เรียนฌานมาแล้วจากในสำนักฤาษี กล่าวคือ อาฬารดาบสและอุทกดาบสก็ได้ผลเพียงแค่นั้น พระองค์เห็นว่ายังมีอะไรดียิ่งกว่านั้น จึงได้ประกอบพระมหาวิริยะบำเพ็ญเพียรต่อไป จนในที่สุดพระองค์ได้บรรลุวิปัสสนาวิชา เมื่อถึงขั้นนี้แล้วจึงมองเห็นสามัญลักษณะ เห็นนามรูปด้วยตามธรรมกาย เพราะพระองค์ทะลุกระเปาะไขคือ โลกออกมาได้แล้ว

พระองค์เห็นโลกหมดทั่วทุกโลก ด้วยตาธรรมกาย พระองค์รู้ด้วยญาณธรรมกาย ผิดกว่าพวกกายทิพย์รูปพรหมและอรุปรหมเหล่านั้น เพราะพวกเหล่านั้นรู้ด้วยวิญญาน แต่พระองค์รู้ด้วยญาณ จึงผิดกันสภาพเหตุการณ์ทั้งหลายแหล่พระองค์รู้เห็นหมด แต่มีไข่รู้ก่อน เห็น พระองค์เห็นก่อนรู้ทั้งสิ้น

การเห็นรูปด้วยตามนุษย์ อย่างเช่น พระยะสะกับพวกไปพบซากศพและช่วยกันเผา ขณะเผาได้เห็นศพนั้นมีการแปรผันไปต่างๆ เดิมเป็นตัวคนอยู่เต็มทั้งตัว รูปร่าง สี สันฐานก็เป็นรูปคน ครั้งถูกความร้อนของไฟเผาจน สีก็ดำด่างแปรไป ดำจนคล้ายตะโกหอดสั้นเล็กลงทุกๆ ที แล้วแขนขาหลุดจากกันจนดูไม่ออกว่าเป็นร่างคนหรือสัตว์ ไม่เพียงเท่านั้น ครั้นเนื้อถูกไฟกินหมดก็เหลือแต่กระดูกเป็นท่อนเล็กท่อนน้อยในที่สุดกระดูกเหล่านั้นแห้งเปราะแตกจากกัน ล้วนเป็นชิ้นเล็กชิ้นน้อย จนดูไม่ออกว่าเป็นกระดูกสัตว์หรือกระดูกมนุษย์ พระยะสะปลงสังเวชถึงความเป็นอนิจจังทุกขัง อนัตตา แห่งสังขารร่างกายที่เป็นซากศพนั้น แม้กระนั้นก็ยังไม่ทำให้บรรลุมรรคผล จนกว่าจะได้ไปพบพระพุทธเจ้าจึงบรรลุมรรคผล นี่ก็เป็นหลักฐานที่ยืนยันว่า เห็นด้วยตามนุษย์ ไม่ทำให้บรรลุมรรคผลได้

รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน เรียกว่า เบญจขันธ์ คือ ขันธ์ ๕

รูป จะกล่าวในที่นี้ เฉพาะรูปหยาบๆ คือสิ่งซึ่งธาตุทั้ง ๔ ดิน น้ำ ลม ไฟ ประกอบกันเข้ารวมกันเป็นก้อนเป็นชิ้น เป็นอัน และเห็นด้วยตา เช่น ร่างกายมนุษย์และสัตว์ ที่เรียกว่ารูป เพราะเหตุว่าเป็นของซึ่งย่อมจะต้องแตกสลายไปด้วยเหตุต่างๆ มีหนาวและร้อนเป็นต้น กล่าวคือ หนาวจัด เย็นจัด จนเกินขีด หรือถูกร้อนจนเกิดขีดย่อมแตกสลายไป แต่ถ้าแยกโดยละเอียดแล้ว รูปนี้มีหลายประเภทด้วยกัน เช่น อุปาทายรูปเป็นต้น แต่ว่ายังไม่นำมาแสดงในที่นี้ การพิจารณาโดยสามัญลักษณะ พิจารณาไปๆ ละเอียดเข้า ซึ่งเข้าทุกที จนเห็นชัดว่านี่มิใช่ตัวตนเราเขาอะไร สักแต่ว่าธาตุประชุมตั้งขึ้นแล้วก็ดับไปตามธรรมกายนั้นเห็นชัดเจน เห็นเกิดเห็นดับติดกันไปทีเดียว คือ เห็นเกิดดับๆๆ คู่กันไปทีเดียว ที่เห็นว่า เกิดดับๆ นั้นเหมือนอะไร เหมือนฟองน้ำ เหมือนอย่างไร เราเอาของฝาด เช่น เปลือกสนุนมาตัมแล้วรินใส่อ่างไว้ ชั้นต้นจะแลเห็นเป็นน้ำเปล่าๆ ต่อมาเมื่อเอามือแกว่งเร็วๆ อย่างที่เขาเรียกว่า ตีน้ำให้เป็นฟอง เราจะเห็นมีสิ่งหนึ่งปรากฏทวีขึ้นมา เป็นรูปเป็นร่างสิ่งนี้เรียกว่า ฟองน้ำ ดูให้ดีจะเห็นในฟองนั้นมีเม็ดเล็กๆ เป็นจำนวนมากติดต่อกันเป็นพืดรวมกัน เรียกว่าฟองน้ำ เราจ้องดูให้ดีจะเห็นว่าเม็ดเล็กๆ นั้นพอตั้งขึ้นแล้วก็แตกย่อยไปเรื่อยๆ ไม่อยู่นานเลย นี่แหละเห็นเกิดดับๆ ตาธรรมกายเห็นอย่างนี้ เห็นเช่นนี้จึงปล่อยอุปาทานได้

เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาน อีก ๔ กอนั้น ก็ทำนองเดียวกัน เห็นเกิดดับๆ ยิบไป เช่นเดียวกับเห็นในรูป ทุกข์เป็นของมีและขึ้นประจำกับขันธ์ ๕ เป็นของธรรมดา แต่ที่เราเดือดร้อนก็เป็นเพราะไปยึดธรรมดาของมัน เข้า ขันธ์ ๕ เป็นอนิจจังไม่เที่ยง ย่อมแปรผันไปตามธรรมดาของมัน เกิดแล้ว ธรรมดามันก็ต้องแก่ ต้องเจ็บ ต้องตาย เมื่อมันถึงคราวแก่ เราไม่อยากจะแก่หรือไม่ยอมแก่ อาการของมันที่แสดงออกมามีผมหงอกเป็นต้น ถ้าเราขึ้นมันตะเกียกตะกายหยาบๆ ย่อมมันไว้ นี้ว่าอย่างหยาบๆ ก็เห็นแล้วว่าเกิดทุกข์แล้ว เกิดลำบากแล้ว ถ้าเราปล่อยตามเรื่องของมันก็ไม่มีความอะไรมาเป็นทุกข์

เวทนา สัญญา สังขาร วิญญานก็ทำนองเดียวกัน ความทุกข์เกิดขึ้นเพราะขึ้นมัน ขึ้นธรรมดาของมัน สิ่งไม่เที่ยงจะให้เที่ยง สิ่งที่ไม่ใช่ตัวตนก็ยังขึ้นยึดว่าเป็นตัวตน เหตุที่ให้ขึ้นธรรมดาของมันเช่นนี้ อะไร? อุปาทานนั่นเอง ถ้าปล่อยอุปาทานได้ การขึ้นธรรมดาก็ไม่มี ตามแนวที่พระปัญญาวัคคีย์ตอบกระทู้ถามสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ที่ตรัสถามว่าเมื่อมันมีอาการแปรผันไปเป็นธรรมดา แก่ เจ็บ ตาย เช่นนี้แล้ว เบญจขันธ์นี้จะแยกว่าเป็นของเที่ยงไหม?

ตอบว่าไม่เพียง เมื่อไม่เพียงแล้วเป็นทุกข์หรือเป็นสุข? ตอบว่าเป็นทุกข์พระพุทธเจ้าข้า ถ้าเช่นนั้นควรละหรือจะยึดเป็นตัวตน? ไม่ควรพระพุทธเจ้าข้า

อะไรเล่าเป็นเหตุให้เกิดอุปาทาน? ตัณหานั่นเอง ได้แก่ กามตัณหาความทะยานอยากเกี่ยวข้องกับอารมณ์ ๖ มีรูปเป็นต้น กามตัณหาความทะยานอยากเป็นไปในอารมณ์ ๖ ประกอบด้วยสัสตติปฏิญญา ถือว่า เทียงถาวร วิภาวตัณหาความทะยานอยากเป็นไปในอารมณ์ ๖ ประกอบด้วยจุจเฉทปฏิญญา ถือว่าขาดสูญเมื่อละตัณหาได้ อุปาทานก็ไม่มี ดังจะยกอุทาหรณ์เทียบเคียงให้เห็น ดังเล่นสามารถรยาที่หย่าขาดจากกันเมื่อเขายังไม่หย่ากันสามีไปทำอะไรเข้า ภรรยา ก็เก็บเอามาเป็นทุกข์เป็นร้อนด้วย หรือเมื่อฝ่ายภรรยาไปทำอะไรเข้า ฝ่ายสามีก็เก็บเอามาเป็นทุกข์เป็นร้อนด้วยเลย ทั้งนี้เพราะอะไร? ก็เพราะเขาต่างหมดความยึดถือ (อุปาทาน) ว่าเขามีสามีภรรยาแล้ว นี่ฉันใดก็ฉันนั้น นี่จะเห็นชัดในข้อว่า ทุกข์เกิดจากอุปาทาน อันเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวดูตึงเข้ามา แต่ลำพังชั้น ๕ ไม่ใช่ตัวทุกข์ ได้ในคำว่า ปณฺจอุปาทานกฺขนฺธาทุกฺขา รวมความก็ว่า ปล่อยอุปาทานไม่ได้ เป็นทุกข์ ปล่อยได้ หมดทุกข์

ถอดกายทิพย์ออกเสียจากมนุษย์ กายมนุษย์ก็ไม่มีเรื่อง จะมีใครเป็นทุกข์ และในที่สุดจะต้องปล่อยอุปาทานให้หมดทั้งในกายทิพย์ กายรูปพรหมและอรุปรหม คงแต่ธรรมกายเด่นอยู่

เหตุใดพระองค์จึงเน้นสอนหนักไปในทาง อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา? เมื่อใคร่ครวญโดยสุขุมแล้วจะมองเห็นว่า พระองค์สอนดังนั้นเพื่อตะล่อมให้คนที่มีความคิดใช้วิจารณ์ปัญญาสอดส่องเห็นได้เอง เช่น พระองค์ตรัสถึง “อนิจจัง” ก็เพื่อให้คนคิดว่า “นิจจัง” ตรัสถึง “ทุกขัง” ก็เพื่อให้คนคิดว่า “สุขัง” ตรัสถึง “อนัตตา” ก็เพื่อให้คิดว่า “อัตตา” คนที่มีปัญญาเฉลียวฉลาดประกอบด้วยความเพียรพินิจพิจารณา ย่อมจะมองเห็นแนวพระโอวาทของพระองค์ จะเทียบให้เห็น เช่น มีคน ๒ คนยืนอยู่ คนหนึ่งสูง คนหนึ่งต่ำ เรา รู้จักคนสูง ใครมาถามเราว่าคนสองคนนั้นรู้จักไหม เราตอบว่าคนสูงเรารู้จัก เมื่อคนอื่นได้ยินคำตอบเช่นนั้น แม้นตาของเขาไม่แลเห็นคนสองคนนั้นเลย เขาย่อมจะรู้ว่าคนที่เราไม่รู้จักนั้นต่ำกว่า คนที่เรารู้จัก โดยเราไม่จำเป็นจะต้องพูดว่า คนต่ำเราไม่รู้จัก นี่ฉันใด อนิจจังบอกนิจจัง ทุกขังบอกสุขัง อนัตตาบอกอัตตา ฉันนั้น อะไรเล่าเป็นนิจจัง สุขัง อัตตา? ก็คือ ธรรมกาย นี้เอง เป็นตัวนิจจัง สุขัง อัตตา

ติด หลุด เป็นหัวข้อสำหรับผู้ปฏิบัติ ปล่อยอุปาทานไม่ได้เรียกว่า “ติด” ปล่อยได้เรียกว่า “หลุด” คิดคือติด อยู่ในโลก หลุดคือพ้นจากโลกเรียกว่าโลกุตตระ เข้าแดนพระนิพพาน ต้องปล่อยอุปาทานทั้งในกายมนุษย์ กายทิพย์ กายรูปพรหม กายรูปพรหม ต้องพิจารณาให้เห็นความเป็นจริงแห่งเบญจขันธ์ ดังกล่าวมานั้น ด้วยธรรมกายจึงเป็น วิปัสสนาวิชา อันจะเป็นทางให้หลุดได้

วิปัสสนาวิชา แยกได้เป็น ๑๐ ประการ คือ

1. สัมมสนญาณ พิจารณาย่นย่อนามรูปคือความเห็นตามเป็นจริงของนามรูปนั้นๆ
2. อุทยัพพญาณ คำนึงถึงความเกิดความดับของสังขารร่างกาย ดังอุทาหรณ์เรียกฟองน้ำดังที่กล่าวมาข้างต้น คือ เห็นเกิดดับๆๆ ติดต่อกันไป
3. กังคานุปัสสนาญาณ คำนึงถึงแต่ความดับอย่างเดียว ให้เห็นว่าสังขารร่างกายที่เกิดมาแล้วนี้มันรังแต่จะแตกดับอย่างเดียว และก็แตกดับอยู่รอมร่อแล้ว ประหนึ่งเรือนที่ปลุกออยู่ริมตลิ่ง ทั้งตัวเรือนก็เขว่น ขวนจะพังอยู่แล้วด้วย ซึ่งเป็นความจริงแท้ เราพูดกันอยู่หยกๆ พอขาดคำเราอาจจะตาย เพราะโรคภัยอันตรายบ้อมอยู่รอบข้าง ไม่รู้ว่ามันจะปรากฏขึ้นขณะใด

4. ภัยตูปัญฐานญาณ คำนึงให้เห็นว่า สังขารร่างกายเป็นภัยเสมือนสัตว์ดุร้าย ไม่น่าจะเข้าใกล้ ซึ่งหมายความว่าไม่ควรจะหลงนิยมชมชื่น อันจะดูตึงให้ใจเราหมกมุ่นเป็นเหตุให้ติดอยู่ในภาพ
5. อาทรนวญาณ นี่เป็นอีกแง่หนึ่งให้คำนึงถึงโทษแห่งสังขารว่าถ้าเรามีอุปทานยึดมั่นอยู่ว่าเป็นตัวเป็นตนของเราแล้ว มันจะให้ทุกขโทษ ดังกล่าวในประกาศที่ ๔ นั้นดูจเดียวกัน
6. นิพพิทาญาณ เมื่อพิจารณาเห็นความเป็นไปแห่งสังขารดังกล่าวมาใน ๑-๒-๓-๔-๕ นั้นแล้ว ก็ให้เกิดปรีชาคิดเบื่อหน่ายสังขารเป็นกำลัง ไม่อยากได้ใครดีแล้ว
7. มุญจิตุกัมยตาญาณ ถึงขั้นนี้ก็ใฝ่ใจที่จะให้พ้นเสียจากสังขาร คือไม่อยากมีสังขาร แต่ไม่ได้หมายความว่า จะให้ทำลายสังขารเสียโดยความโง่ๆ เช่น ฆ่าตัวตาย ให้ดำเนินการที่จะคิดพ้นจากสังขารโดยอุบายที่ถูกทาง
8. ปฏิสังขานญาณ คิดคำนึงหาทางพ้นต่อไป แต่หาทางออกทางพ้นไม่ได้เพราะมันได้เกิดมาเป็นสังขารเสียแล้ว ฝะอืดฝะอมอย่างนี้เรียกว่า กลืนไม่เข้าคายไม่ออก สำรอกไม่ไหว ต่อไปก็ถึง
9. สังขารุปกขาญาณ วางใจเป็นกลางไว้ กับว่าเมื่อกลืนไม่เข้าคายไม่ออกแล้ว ก็อมเฉยไว้ก่อน ต่อจากนี้จะมีญาณอีกอันหนึ่งเกิดขึ้น คือ
10. อนุโลมญาณ คำนึงผ่อนให้เป็นไปตามความเป็นจริงของมัน นี่เป็นมัชฌิมาปฏิปทา เดินสายกลางหันเข้าหาอริยสัจ ๔ โดยวิธีตั้งที่บรรยายมาข้างต้น ว่าโดยรวบรัดตัดความก็หันเข้ามาหาหลักธรรมกายนั่นเอง พิจารณาเห็นแจ้งชัด อริยสัจ ๔ ด้วยตาธรรมกายรู้ชัดด้วยญาณธรรมกาย จึงเป็นวิปัสสนาวิชาแต่ละอย่างๆ ที่กล่าวมาใน ๑๐ ข้อนี้เป็นอาการหรืออารมณ์ของวิปัสสนาที่จะพุงจิตให้ข้ามขึ้นจากโลกีย์ไปสู่ภูมิโลกุตตระ คำว่าสังขารร่างกายในที่นี้หมายถึงนามรูปนั่นเอง ที่เรียกว่านามรูปนั้นได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ๕ อย่างนี้รวมกัน ย่นย่อลงเรียกว่านามรูป

มโนมอิทธิ แปลงว่าฤทธิ์ทางใจ ใครบำเพ็ญได้ถึงที่ย่อมทำได้ คือทำให้ใจมีฤทธาภาพผิดไปจากธรรมดา จะนึกให้เป็นอย่างไรก็เป็นไปตามนึก ดังเมื่อพระพุทธเจ้าเสด็จจากดวงดึงส์นี้ก็จะให้เทวดามนุษย์เห็นกัน เทวดาก็มองเห็นมนุษย์ มนุษย์ก็มองเห็นเทวดา ซึ่งมีปรากฏในเทโวโรหนสูตรนั้น เพราะมีธรรมกาย ธรรมกายนี้ก็อย่างไรก็เป็นอย่างนั้น

อิทธิวิธี แปลว่า แสดงฤทธิ์ให้ปรากฏได้ต่างๆ ดังเช่นเนรมิตจักร เนรมิตพระกาย และเนรมิตปราสาท ราชฐานในครั้งทรงทรมานพระเจ้าชมพูบดี จนพระเจ้าชมพูบดีหมดทิฏฐิมานะ แล้วจึงทรงแสดงธรรมสั่งสอน เป็นต้น

ทิพพจักขุ แปลว่า ตาทิพย์ ซึ่งหมายความว่า มองเห็นอะไรๆ ได้หมด ไม่ว่าจะอยู่ใกล้ไกลอย่างไร ดังเช่นเรื่องพระมหเศรษฐรทดลองพระศาสดา ให้ทรงปิดพระเนตรเสียแล้วพระมหเศรษฐรซ่อนตัว โดยจำแลงตัวให้เล็กแทรกแผ่นดินไปซุกอยู่ในเม็ดทรายได้เชิงเขาพระสุเมรุ พระองค์ก็มองเห็น ทรงเรียกให้ขึ้นมา ยังหาว่าเป็นอุบายของพระองค์จะเดาลักเค้าเอา ในที่สุดพระองค์ก็เฝ้าพระหัตถ์ซ่อนเอาตัวติดขึ้นมาพร้อมกับเมล็ดทราย นั้นให้เห็นประจักษ์ ตาทิพย์นี้แม้สาวกของพระองค์ก็ได้ เอาตามนุษย์ ตากายทิพย์ รูปพรหม อรูปพรหม ซ้อนกัน แล้วเอาตาธรรมกาย มองซ้อตาทิพย์ อรูปพรหม จะเห็นชัดคล้ายกับว่าแว่นหลายๆ ชั้นซ้อนกัน

ทิพพิโสธ แปลว่า หูทิพย์ ใครจะพูดอะไรกันที่ไหนได้ยินหมด โดยเอาแก้วหูกายมนุษย์ ทิพย์ รูปพรหม อรูปพรหม ซ้อนกันตลอดแก้วหูของธรรมกาย ย่อมสัมฤทธิ์ผลเป็นหูทิพย์ได้ยินอะไรหมด

ปรจิตตวิชชา แปลว่า ความรู้ที่สามารถทำให้ล่วงรู้ถึงวารจิตของผู้อื่นได้ ดังมีเรื่องพวกยักษ์เป็นอุทาหรณ์ คิดว่าจะตั้งปัญหาถามพระศาสดา ถ้าแก้ไม่ได้จะจับโยนข้ามมหาสมุทร ครั้นมาถึงก็เรียกพระองค์ว่ามานี่ ยังมีทันจะได้พูดอะไรต่อไป พระองค์ก็ล่วงรู้เสียก่อนแล้วว่า อาพวักยักษคิดมาอย่างไร พระองค์ทรงตอบเย้ยไปว่า จะเรียกตถาคตโยเล่า เข้าไปหาท่านจะจับเราโยนข้ามมหาสมุทร แล้วในที่สุดได้ตรัสตอบไปว่า ปัญหาที่ท่านคิดจะถามเรานั้นพอของท่านบอกไว้ใช่ไหม แล้วเราจะบอกท่านได้ต่อไปด้วยว่าพอท่านได้รับบอกมาจากพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า นี้ล่วงรู้ใจคนได้อย่างนี้

บุพเพนิวาสวิชชา แปลว่า ความรู้ที่ระลึกชาติหนหลังได้ ว่าชาติไหนเป็นอะไร เกิดที่ไหนมาแล้ว ดังมีเรื่องเวสสันดรชาดกเป็นหลักฐาน ไม่มีสิ่งที่จะพึงระแวงสงสัยอย่างไร เป็นองค์แห่งสัมมาสัมโพธิญาณแน่แท้ อาสวักขวิชชา แปลว่า ความรู้ที่ทำลายอาสวะให้หมดสิ้นไป กล่าวคือ กามาสวะ ภวาสวะ ภิภวราสวะ อวิชชาสวะ ทั้ง ๔ ประการนี้ พระองค์มีทัศนะปรีชาญาณหยั่งรู้วิถีทางที่ทำให้หมดสิ้นไป ไม่มีในพระกมลของพระองค์แม้แต่สักเท่าของใย

จรณะ ๑๕ ต่อไปนี้ถึงเรื่อง จรณะ ๑๕ จักได้ขยายความพอสมควร จรณะ แปลว่า ประพฤติหรือธรรมควร ประพฤติ

1. ศิลสังวร ได้แก่ ความสำรวมในพระปาฏิโมกข์
2. อินทรีย์สังวร การสำรวมอินทรีย์ ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ มิให้อารมณ์ ส่วนที่จะชักนำไปทางชั่วเข้าติดอยู่ได้ แต่การสังวรเหล่านี้มีประจำพระองค์เป็นปกติอยู่ มิจำต้องพยายามฝืนอย่างเช่นปุถุชนทั้งหลาย
3. โภชนมัตตัญญูตา การรู้ประมาณในการบริโภคพอสมควร ไม่มากไม่น้อยเกินไป เป็นจริยาที่เราควรเจริญรอยตาม ว่าโดยเฉพาะการบริโภคอาหาร ถ้ามากเกินไปแทนที่จะมีคุณแก่ร่างกายกลับเป็นโทษ
4. ชาคริยานุโยค ทางประกอบความเพียรทำให้พระองค์ตื่นอยู่เสมอ คือ รู้สึกพระองค์อยู่เสมอ นีรณเข้าครอบงำไม่ได้เป็นปกติ
5. สัทธา พระองค์ประกอบด้วยสัทธาอย่างอุกฤษฏ์ ที่ปรากฏในเวสสันดรชาดก เป็นต้น พระองค์ได้บำเพ็ญทานบารมีบริจาคของนอกกาย ทานอุปบารมีสละเนื้อเลือดเมื่อทำความเพียร ทานปรมัตถ-บารมี สละได้ถึงชีวิตมาแล้วอย่างสมบูรณ์
6. สติ นั้นได้แก่ที่เรียกว่าสติวินัย พระองค์ไม่เผลอในกาลทุกเมื่อ เราผู้ปฏิบัติควรเจริญรอยตามดั่งแนวที่ทรงสอนไว้ในมหาสติปัฏฐานสูตร ไม่ว่าจะเดินยืนนั่งนอนให้มีสติอยู่เสมอ สติในมหาสติปัฏฐานสูตรท่านหมายเอาสติที่ตรึงถึง กาย เวทนา จิต ธรรม
7. ทิธี การละอายต่อความชั่ว
8. โอตตปปะ สะดุ้งกลับบาป ทั้ง ๒ ประการนี้ เป็นจรณะที่ติดประจำพระองค์อยู่อย่างสมบูรณ์

9. พาหุสัจจะ ฟังมาก นี่ก็มีประจำพระองค์มาแต่ครั้งยังสร้างบารมี พระองค์ทรงเอาใจใส่ฟังธรรมในสำนักต่างๆ เป็นลำดับมา จนกระทั่งอาฬารดาบส และอุทกดาบส ซึ่งได้ทรงเรียนรู้รูปฌาน อรูปฌาน มาจากสำนักนี้

10. อุปกโกโม ความเพียรไม่ละลด ดังเช่นทรงบำเพ็ญพุทธกิจ ๕ เป็นประจำ ๑ เวลาเข้าบิณฑบาต ๒ เวลาเย็นทรงแสดงธรรม ๓ เวลาค่ำทรงประทานพระโอวาทแก่ภิกษุ ๔ เวลาเที่ยงคืนทรงเฉลยปัญหาเทวดา ๕ เวลาใกล้รุ่งพิจารณาเวไนยสัตว์ที่จะพึงโปรด

11. ปัญญา มีความรู้ความเป็นกว้างขวางหยั่งรู้เหตุรู้ผลถูกต้องไม่มีผิดพลาด จรณะยังประกอบด้วย รูปฌานอีก ๔ จึงรวมเป็นจรณะ ๑๕ รูปฌาน ๔ นั้น พระองค์ได้อาศัยมาเป็นประโยชน์ที่จะขยับขยายโลกีย์ปัญญาให้เป็นโลกุตตระ เป็นพวกสมาธินั่นเอง แลในจำพวกสมาธินั้นอัปนาสมาธิจึงเป็นองค์ปฐมฌานแม้กระนั้นยังเป็นโลกีย์ ต้องเห็นด้วยตาธรรมกายหยั่งรู้ด้วยญาณธรรมกายจึงเป็นโลกุตตระ ฌาน ๘ นั้นเป็นจรณะส่งข้ามโลก พระองค์เรียนฌานนั้นจากดาบส ต่อจากนั้นพระองค์มาแสวงหาด้วยพระองค์เอง จึงได้สำเร็จพระสัมมาสัมโพธิญาณ เป็นองค์อรหันตสัมมาสัมพุทธโธ

สุคติ แปลได้เป็นหลายนัยเช่นว่า ไปดีแล้ว ไปสู่ที่ดี หรือทรงพระดำเนินงาม ที่ว่าไปดีแล้วหมายถึงว่าพระองค์ประพฤติดี ทั้งกาย วาจา ใจ คือกายเป็นสุจริต วาจาสุจริต ใจสุจริต ประพฤติสม่ำเสมอมาเป็นอนกชาติ ดับขันธจากชาติหนึ่งก็ไปสู่สุคติทุกชาติ ไม่ไปสู่ทุคติเลย อย่างนี้ก็เรียกว่าสุคติ ไปดีแล้ว

นัยหนึ่งพระองค์ดำเนินกาย วาจา ใจ ไปในแนวอริยมรรค ได้แก่ มรรคมิถุน์ ๘ มีสัมมาทิฐิเป็นต้น สัมมาสมาธิเป็นปริยสาน ซึ่งย่อลงเป็นศีล สมาธิ ปัญญา พระองค์เดินทางศีลเป็นเบื้องต้น ศีลมีประเภทจำแนกละเอียดไว้มากมาย รวมเข้าเป็นวินัยปิฎกถึง ๕ พระคัมภีร์ รวมยอดเข้าเป็นปฐมมรรค ปฐมมรรคเป็นดวงใสอยู่ในกึ่งกลางกายนั้นแหละ รวมยอดมาจากศีล นี้แหละตัวศีลสุคติในทางศีล พระองค์เดินทางในไปหยุดอยู่ตรงดวงปฐมมรรคนั้น หยุดสงบจน ราคะ โทสะ โมหะ อภิชฌา พยาบาทเข้าไม่ได้ ไม่มีอะไรเข้าไปทำให้ขุ่นมัว จึงใสดุจกระจกส่องเงาหน้าก็เข้าชั้นสมาธิ หยุดนิ่งจนมี "รู้" ผุดขึ้นเรียกว่า ปัญญาหยุดนิ่งอยู่เช่นนั้นเป็นทำนองเดียวกัน ตั้งแต่กายทิพย์ รูปพรหม อรูปพรหม จนถึงธรรมกาย เมื่อธรรมกายหยุดนิ่ง จิตของธรรมกายเป็นมรรคจิต ญาณธรรมกายเป็นมรรคปัญญา ธรรมกายเข้าสมาบัติดูอริยสังขต่อไป ดวงใสถึงขนาดตกศูนย์แล้วกลับเป็นโสดาบันบุคคลแล้ว เป็นสกทาคา อนาคา โดยทำนองเดียวกันจนธรรมกายอนาคาตกศูนย์จึงเป็นพระพุทธเจ้า อย่างนี้ก็เรียนสุคติ

อีกนัยหนึ่งว่า เขม็งทิสัง คัมภานิน แปลว่า ไปอยู่สู่แดนอันเกษม กล่าวคือ นิพพาน คือเมื่อธรรมกายเพ่งเล็งถูกส่วนตกศูนย์ มีอายตนะอีกอย่างหนึ่งที่เรียกว่า อายตนะนิพพานตั้งดูธรรมกายที่ตกศูนย์นั้นเข้านิพพานอยู่เบื้องนิจ แม้ในขณะมีพระชนม์อยู่ ชื่อว่าไปอยู่สู่แดนเกษมประการหนึ่ง เมื่อจะดับขันธพระองค์เข้าสมาบัติ อายตนะนิพพานตั้งดูเข้าสู่นิพพานไป นี่ก็เรียกว่า ไปสู่แดนอันเกษม ซึ่งอยู่ในความหมายว่าสุคติ

สุคติ ที่แปลว่า ทรงพระดำเนินงาม หมายถึงว่าเมื่อครั้งจะทรงพระดำเนินไปโปรดพระปัญจวัคคีย์ยังป่าอิสิปตนะนั้น ทรงเดินไปด้วยอย่างพระบาท มีฉัพพรรณรังสีรุ่งโรจน์จนแม้ แต่วาสัตว์จตุบาทที่มาแลเห็น กิ่งงันหยุดนิ่งตะลึงไปไม่ได้ อย่างนี้เรียกว่าทรงพระดำเนินงาม

สุนทรฐานัน คตตดา ที่ว่าสุคติเพราะอรรถว่าไปสู่อุทเทวิน ดินที่นั่น ดังเล่นครั้งเมื่อเมืองไพสาลีเกิดใช้ทรพิษระบาดไปทั่วเมือง ผู้คนล้มตายกันมากจนหาคนจะเก็บศพจะฝังไม่ได้ถึงกับปล่อยยี่ให้นาคาเรื้อน พวกเจ้าลิจฉวีประชุม

กันให้ไปเชิญพระองค์ พระองค์มาถึงฝั่งแม่น้ำข้างหนึ่งเป็นเวลาเย็นแล้ว จึงทรงประทับยับยั้งอยู่ในคือนั้นเทวดีทั้งหลายรู้ว่ารุ่งขึ้นพระศาสดาจะเสด็จข้ามฟากไปสู่นครไพศาลี เห็นว่าที่นั่นอากาศไปด้วยชากศพ จึงประชุมกันให้ วัสเวลาหกวันดลให้ฝนตกลงมากมายจนถึงเป็นกระแสน้ำพัดชากศพเหล่านั้นไปหมดสิ้น ก่อนเวลาที่พระองค์จะเสด็จไปถึง เมื่อพระองค์เสด็จข้ามฟากไปถึงนครไพศาลีก็นั่งสมาธิจนจิตสงบแล้ว พวกเจ้าลิจฉวีถวายอาหารบิณฑบาต ทรงเจริญพระปริตรและให้พระอานนท์เอาน้ำ พระพุทธมนต์ไปประพรมด้วยใช้กำภูษาจุ่มน้ำพระพุทธมนต์ อมนุษย์ก็ปลาสนาการไปหมด โรคภัยก็สงบ ดังนี้ก็ได้ชื่อว่า สุคติ

โลกวิทู แปลว่ารู้แจ้งซึ่งโลก โลกแบ่งออกเป็น ๓ คือ สังขารโลก สัตว์โลก โลกาสโลก โลกทั้ง ๓ นี้ สมเด็จพระบรมศาสดาทรงรู้แจ้งหมด รู้ถึงความเป็นไปของโลกเหล่านี้โดยละเอียดด้วย จึงได้พระนามว่าโลกวิทู

คำว่าโลก หมายความว่าเป็นที่ก่อแห่งสัตว์ หรือนัยหนึ่งว่าเป็นที่ก่อผลแห่งสัตว์ ซึ่งว่าเป็นที่ก่อแห่งสัตว์ก็คือเป็นที่เกิดที่อยู่แห่งสัตว์ ที่ว่าเป็นที่ก่อผลแห่งสัตว์ก็คือเป็นที่ซึ่งสัตว์ได้อาศัยก่อกุศลและอกุศล ว่าโดยเฉพาะโลกมนุษย์เป็นที่มนุษย์อาศัยสร้างบุญ แล้วก็ได้ผลไปบังเกิดในสวรรค์ หรือบำเพ็ญบารมีแล้วส่งผลไปสู่นิพพาน ดังเช่นองค์สมเด็จพระศาสดา ถ้าสร้างบาปแล้วก็เป็นผลให้ไปเกิดในนรก

สังขารโลก คือโลกที่มีอาหารเป็นปัจจัยปรุงแต่งได้แก่คำว่า อาหารรัฐิฎติกา สัตว์อยู่ได้เพราะอาหารปรนปรืออาหารแปลว่าประมวลมาหรือเครื่องปรนปรือ และแบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ ๑ กวลิงการอาหาร ๒ ผัสสาหาร ๓ มโนสัญเจตนาหาร ๔ วิญญาณาหาร

กวลิงการอาหาร (กพลิงการอาหาร) หมายความว่า อาหารที่เป็นค่าๆ เช่น ค่าข้าว ส่วนละเอียดของอาหารคือ โอิชะ หรือที่เรียกกันใหม่ๆ ว่าวิตามินนั้นเข้าไปปรนปรือร่างกาย จึงเป็นปัจจัยให้สัตว์ดำรงชีวิตอยู่ได้ สัตว์ทั้งหลายมีอาหารหลายมากและละเอียดต่างกันเป็นพวกๆ เช่น จระเข้กินอาหารหลายมาก แมกก่อนหินหรือสัตว์ตัวใหญ่ๆ แต่แล้วก็มีโอชะไปหล่อเลี้ยงร่างกายมันได้ นกยูงกินแมลงต่างๆ ทั้งตัว สุนัขในแทะกินกระดูกสัตว์ที่แข็งแรง ข้างม้าโคกระบือกินหญ้าและใบไม้ของหญ้าๆ ก็มีโอชะไปหล่อเลี้ยงร่างกายมันได้ มนุษย์กินอาหารละเอียดกว่าสัตว์ที่กล่าวมาเป็นชั้นๆ เช่น ราษฏรสามัญกินหญ้ากว่าพระมหากษัตริย์พวกเทวดากินอาหารละเอียดกว่ามนุษย์ อย่างที่เรียกว่าทิพย์ก็คือโอชะส่วนละเอียดของอาหาร พวกพรหมละเอียดยิ่งกว่าเทวดาอีก มีจักรพรรดิคอยปรนปรือ แม้เลยชั้นรูปพรหม อรูปพรหมขึ้นไป คือถึงขั้นนิพพานก็มีอาหารส่วนละเอียดไปหล่อเลี้ยงเช่นเดียวกัน อาหารละเอียดเป็นที่สุดแต่อยู่นอกโลก นี่เป็นการสวหาเหตุผลประกอบเป็นลำดับขึ้นไป มีใจดำรับตำราโดยตรง แม้นในพวกเทวดากันเองก็มีอาหารละเอียดต่างกันขึ้นไปทุกชั้น การกินอาหารของพวกเทวดามีอาการเหมือนเราฝัน แล้วก็มีควมอึดอึดไปตามระยะเวลาแต่ระยะเวลานานกว่ามนุษย์ต่างกันเป็นลำดับขึ้นไป

อาหารเป็นปัจจัยให้เกิดรูป มีโอชะเป็นค่ารบ ๘ คือ ปฐวี อาโป เตโช วาโย วณฺเณ คนฺโธ ฐิส โอิชา ซึ่งเรียกว่ากลาปรูป คือ รูปเกิดจากอาหารเป็นค่าๆ นี้จำพวกกวลิงการอาหาร

ผัสสาหาร ได้แก่ ผัสสะทั้ง ๖ คือ ผัสสะทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ผัสสะแปลว่าความกระทบ เช่น เมื่อรูปมากระทบตาก็เกิดขึ้นเรียกว่า จักขุสัมผัส อีก ๕ อย่างก็เช่นกัน ผัสสะนี้เป็นอาหารเพราะประมวลให้เกิดเวทนาหรือปรนปรือให้เกิดเวทนา ๓ ผัสสะที่เกิดจากกระทบอารมณ์ที่ดีก็ให้เกิดสุขเวทนา กระทบอารมณ์ชั่วก็ให้เกิดทุกข์เวทนา อารมณ์ไม่ดีไม่ชั่วก็ให้เกิดอุเบกขาเวทนา ดังเช่นพระสารีบุตรยืนกันร่ำให้พระศาสดาได้เป็นเวลา ๗ วัน

โดยไม่ทิวโหย ก็เพราะผัสสาหารอย่างนี้ สัตว์นรกดำรงชีพรับเคราะห์กรรมอยู่ได้ ก็เพราะผัสสาหารทางชั่ว คนนอนหลับอยู่ได้ก็ด้วยผัสสะชนิดนี้ให้เกิดอุเบกขาเวทนา

มโนสัญญาเจตนาหาร ได้แก่ การคิดอ่านทางใจ มโนสัญญาเจตนาหารนี้เป็นอาหารประมวลมาซึ่งภพ ๓ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ แล้วแต่เจตนา คือมุ่งไปเกาะภพไหน เมื่อประกอบถูกส่วนก็ไปสู่ภพนั้น เจตนาเป็นตัวกรรมได้ในบาลีว่า เจตนาหํ ภิกขเว วทามิ ซึ่งแปลความว่าคุณภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวว่าเจตนาตนเองเป็นตัวกรรม คนที่ทำกรรมเป็นกุศล สุกตติภพย่อมคอยทำรับรองอยู่ และคนที่ทำกรรมเป็นอกุศล สุกตติภพย่อมคอยทำรับรองเขาอยู่เหมือนกัน

วิญญาณาหาร วิญญาณแปลว่าความรู้แจ้ง ความรู้แจ้งเป็นอาหารชนิดหนึ่งเหมือนกัน ตา หู จมูก ลิ้น ใจ เหล่านี้เป็นที่รับรองของวิญญาณๆ ย่อมมีรสในอารมณ์ ๖ อย่าง ไม่ว่าจะอย่างไรอย่างหนึ่ง วิญญาณจึงเป็นอาหารประมวลให้เกิดนามรูปได้ในคำว่า วิญญาณปัจจยา นามรูปัง ซึ่งแปลว่า วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป

สัตว์โลก ที่ว่าพระองค์ทรงรู้แจ้งซึ่งสัตว์โลกนั้น คือพระองค์ทรงรู้แจ้งซึ่งธรรมเป็นที่มาแห่งจิตของสัตว์ทั้งหลาย สัตว์ทั้งหลายมีอวิชชาสัย หรือความเห็นต่างๆ กัน เช่น จำพวกหนึ่งเห็นว่าโลกเที่ยงไม่มีแยกแยะแปรผัน และเห็นว่าเกิดมาเป็นมนุษย์แล้ว เมื่อตายไปก็ต้องกลับมาเกิดเป็นมนุษย์อย่างเดิม อีกพวกหนึ่งเห็นว่าตายเป็นชาติสูญหมดสิ้นกันเท่านั้น ไม่มีอะไรในผู้นั้นจะมาเกิดอีก ทำดี ทำชั่ว ก็สิ้นสุดเพียงวันตาย ไม่มีบุญ ไม่มีบาปจะตามไปสนองในภพหน้าทีไหนอีก อย่างนี้เรียกว่าไม่รู้ซึ่งความเป็นจริงของโลก ส่วนพระองค์ทรงรู้จริงเห็นแจ้งซึ่งสัตว์โลกว่าไม่เป็นเช่นนั้น ที่จริงสัตว์โลกทั้งหลายย่อมเป็นไปตามยถากรรม ทำดีความดีย่อมติดตามไปสนองในภพหน้า ทำชั่วความชั่วย่อมติดตามไปสนองในภพหน้าเป็นเสมือนเงาตามตัว อันเรียกว่า ยถาภูตญาณทัสสนะ จึงได้ชื่อว่าโลกวิทูญยหนึ่ง

อนุสเย ขานาติ ทรงรู้แจ้งซึ่งอนุสัย ๗ ประการ คือ กามราคานุสัย ภวราคานุสัย ปฏิฆานุสัย ทิฏฐานุสัย วิจิกิจฉานุสัย มานานุสัย อวิชขานุสัย

จริตฺ ขานาติ ทรงรู้แจ้งจริตแห่งสัตว์ทั้งหลาย ๖ ประการ คือ ราคจริต โทสจริต โมหะจริต วิตักกจริต สัทธาจริต พุทธิจริต

อธิมุตฺติ ขานาติ ทรงรู้แจ้งนิสัยต่ำสูง และความเป็นผู้มีปัญญา ความเป็นผู้มีใจบาป แห่งสัตว์ทั้งหลายทรงรู้แจ้งซึ่งความมีกิเลสหนาบางแห่งสัตว์ทั้งหลาย

ทรงรู้แจ้งในอินทรีย์ของสัตว์ทั้งหลาย ว่าแก่ถอนอย่างไร กล่าวคือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา เรียกว่า อินทรีย์ ๕ คือ ความเชื่อ ความเพียร สติ สมาธิ และปัญญา แล้วก็ทรงหาอุบายโปรดในเมื่อทรงเห็นว่าอินทรีย์แก่กล้าสมควรแล้ว ดังเล่นวักกิลิพราหมณ์เห็นพระองค์มีพระสิริโฉมอันงามชอบเนื้อชอบใจ จนถึงขอบวชเป็นภิกษุ บวชแล้วก็เฝ้ามองดูพระสิริโฉมของพระองค์เป็นเนื่องนิจ พระองค์ก็ทรงรอไว้ ครั้งเมื่อเห็นว่าอินทรีย์แก่กล้าแล้วก็จึงทรงเริ่มหาอุบายโปรด โดยตรัสว่า วักกิลิ ท่านจะมัวมามองดูร่างกายอันเนาเปื่อยนี้โยผู้ใดเห็นธรรม ผู้นั้นจึงจะเห็นเรา พระวักกิลิน้อยใจที่พระองค์ตรัสห้ามเช่นนั้น จึงอำลาจากพระองค์จะไปโดดภูเขาตาย ในเมื่อใกล้โดดพระองค์ได้เปล่งรัศมีให้เห็น ประหนึ่งไปประทับอยู่เฉพาะหน้า พระวักกิลิวิ่งโอดโง่เข้าไปในรัศมีของพระองค์ด้วยความปิติเลื่อมใส อันแรงกล้า ก็ได้บรรลุมรรคผลในกาล บัดนั้น ลมความปรารถนาแล้วก็มาเฝ้าพระบรมศาสดาโดยทางอากาศ

สวกาเร ทวากาเร ชานาติ อีกรประการหนึ่ง พระองค์ทรงรู้แจ้งว่าสัตว์จำพวกใดมีอาการดี มีอาการชั่ว
แก้วใหวหรือไม่ใหว มีสัทธามีปัญญา หรือว่าหาสัทธาหาปัญญาไม่ได้เลย

ภัพเพ อภัพเพ ชานาติ ประการหนึ่งทรงรู้ว่า สัตว์จำพวกใดทรงโปรดได้ จำพวกใดทรงโปรดไม่ได้ เช่น
สัตว์พวกสัมมาทิฏฐิโปรดได้ จำพวกมิจฉาทิฏฐิโปรดไม่ได้

โอกาสโลก สภาพที่รับรองซึ่งกันและกัน คือ

อากาศ	รับรอง	ธาตุไฟ
ธาตุไฟ	รับรอง	ธาตุน้ำ
ธาตุน้ำ	รับรอง	ธาตุดิน
ธาตุดิน	รับรอง	ภูเขตรัฐิณญ
ภูเขตรัฐิณญ	รับรอง	ภูเขาสุมะรุราช
ภูเขาสุมะรุราช	รับรอง	ชั้นจาดุมหาราช
ชั้นจาดุมหาราช	รับรอง	ชั้นดาวดึงส์
ชั้นดาวดึงส์	รับรอง	ชั้นยามา
ชั้นยามา	รับรอง	ดุสิต
ดุสิต	รับรอง	นิมมานรดี
นิมมานรดี	รับรอง	ปรนิมมิตวสวัตตี
ปรนิมมิตวสวัตตี	รับรอง	พรหมปริสัชชา
พรหมปริสัชชา	รับรอง	พรหมบุโรหิตา
พรหมบุโรหิตา	รับรอง	มหาพรหมา
มหาพรหมา	รับรอง	ปริตตราภา
ปริตตราภา	รับรอง	อัปมาณภา
อัปมาณภา	รับรอง	อาภัสสรา
อาภัสสรา	รับรอง	ปริตตสุภา
ปริตตสุภา	รับรอง	อัปมาณสุภา
อัปมาณสุภา	รับรอง	สุภกัณหา
สุภกัณหา	รับรอง	เวหัพผลา
เวหัพผลา	รับรอง	อัสัญญาสัตตา
อัสัญญาสัตตา	รับรอง	อวิหา
อวิหา	รับรอง	อตัปปา
อตัปปา	รับรอง	สุทัสสา
สุทัสสา	รับรอง	สุทัสสี
สุทัสสี	รับรอง	อกนิฏฐา
อกนิฏฐา	รับรอง	อากาसानัญญาตนะ

อากาสนัญญายตนะ	รับรอง	วิญญานัญญายตนะ
วิญญานัญญายตนะ	รับรอง	อากิญจัญญายตนะ
อากิญจัญญายตนะ	รับรอง	เนวสัญญานาสัญญายตนะ

(มนุสสโลกโตปฏิฐาน) แต่มนุษย์โลกขึ้นไป ถึงชั้นจาตุมหาราชิกาได้ ๔๒,๐๐๐ โยชน์ (กายเวทดาสูง ๑๐๐ เส้นใหญ่พอสมควร อายุ ๕๐๐ ปีทิพย์ นับปีของมนุษย์ได้เก้าล้านปี)

แต่จาตุมหาราชิกาขึ้นไป	ถึงดาวดึงส์ได้	สี่หมื่นสองพันโยชน์ (๔๒,๐๐๐ โยชน์)
แต่ดาวดึงส์ขึ้นไป	ถึงยามาได้	สี่หมื่นสองพันโยชน์ (๔๒,๐๐๐ โยชน์)
แต่ยามาขึ้นไป	ถึงดุสิตได้	สี่หมื่นสองพันโยชน์ (๔๒,๐๐๐ โยชน์)
แต่ดุสิตขึ้นไป	ถึงนิมมานรดีได้	สี่หมื่นสองพันโยชน์ (๔๒,๐๐๐ โยชน์)
แต่นิมมานรดีขึ้นไป	ถึงปรนิมมิตวสภัตติได้	สี่หมื่นสองพันโยชน์ (๔๒,๐๐๐ โยชน์)

แต่ปรนิมมิตวสภัตติขึ้นไป ทำลานหาแสนแปดพันโยชน์ (๕,๕๐๘,๐๐๐ โยชน์) ถึงพรหมปริสัชชาขึ้นไปอีก เท่านั้น พรหมบุโรหิตาขึ้นไปเท่าๆ กันดังนี้ จนถึงเนวสัญญานาสัญญายตนะ มีระยะสูงเท่าๆ กัน ดังนี้

ธาตุ ๖ - ชั้นที่ ๕ ธาตุส่วนหยาบที่มีอยู่ตามปกติ คือ

ดินหนา	๒๕๐,๐๐๐ โยชน์
น้ำหนา	๔๘๐,๐๐๐ โยชน์
ไฟหนา	๙๖๐,๐๐๐ โยชน์
ลมหนา	๑,๙๒๐,๐๐๐ โยชน์
วิญญานหนา	๓,๘๔๐,๐๐๐ โยชน์
อากาศหนา	ลงไปไม่มีที่สุด

เช่นภาพ ๓ นี้อากาศที่อยู่รอบๆ ภพก็ไปจดกับภาพที่อยู่รอบๆ ออกไปข้างล่างจดขอบบนของโลกันตร์ ข้างบนจดขอบล่างของนิพพาน ทุกๆ ระหว่างของภพเหล่านี้มีพระพุทธรูปเจ้ารักษาอยู่ทั้งนั้น

ธาตุเหล่านี้ ความจริงเป็นเพียงธาตุส่วนที่เรียกว่าโอกาสโลก สำหรับธาตุที่เป็นส่วนชั้นโลกนั้นละเอียดลงไป ยิ่งกว่านี้หลายเท่าพันทวี เพราะชั้นนั้นเป็นธาตุที่กลั่นมาจากธาตุอีกทีหนึ่ง

เครื่องกลั่นธาตุนี้ ตั้งอยู่ในศูนย์กลางธาตุทั้ง ๖ ปริมาณความใหญ่โตของเครื่องก็เต็มธาตุนั้น เมื่อเครื่องแรกกลั่นธาตุเหล่านี้แล้ว ก็เอาแต่ส่วนที่ละเอียดที่สุดไปเก็บเข้าเครื่องกลั่นที่ ๒-๓-๔-๕-๖-๗ ต่อไปเป็นลำดับ เมื่อเครื่องที่ ๗ กลั่นเสร็จแล้วก็ทำการส่งธาตุที่ถูกกลั่นนั้นเข้ามาที่เครื่องศูนย์กลางของภพ ๓ นี้ (การส่งธาตุนั้นส่งโดยทางอายตนะของเครื่องที่ ๗ กับเครื่องในภพ ๓) เมื่อเครื่องในภพ ๓ นี้รับธาตุมาแล้วก็จะเอามาเข้าเครื่องสำเร็จเก็บไว้เป็นเซฟทะเล เซฟทะเลเวลาที่ได้ธาตุมาแล้วเครื่องที่ศูนย์กลางภพ ๓ ก็จะทำหน้าที่ประกอบเป็นชั้นที่ ๕ ขึ้น ประกอบ

ได้สำเร็จพบกับปฐมวิญญาณ (กายที่จะต้องอาศัยชั้น) ชั้นที่ประกอบไว้แล้วนั้นเป็นส่วนเฉพาะกายหนึ่งๆ ไม่มีปนเป
กัน ส่วนดี ส่วนชั่ว ส่วนไม่ดีไม่ชั่ว ก็มีผู้ควบคุมไว้เป็นส่วนๆ

เวลาที่จะส่งมาเป็นกายนั้น อาศัยกายทิพย์ที่มาจากศูนย์กลางภพนั้น เข้าเครื่องประกอบพร้อมทั้งธาตุที่สำเร็จ
เป็นชั้นๆ ประจําภพแล้ว ก็จะส่งเข้ายังเครื่องที่ศูนย์กลางกายพอ ธาตุสำเร็จที่ส่งเข้าไปในศูนย์กลางกายของพ่อนั้น
ขนาดเล็กเพียงเท่าเมล็ดโพธิ์เมล็ดไทรเท่านั้น เป็นชายก็ส่งผ่านเข้าโดยทางจมูกขวา หญิงเข้าทางซ้าย เวลาที่จะออก
จากศูนย์กลางกายพอ ไปอยู่ในศูนย์กลางกายแม่ก็อาศัยความดึงดูดของอายตนะของเครื่องที่มีอยู่ในศูนย์กลางกายแม่
รับเอามาจากศูนย์กลางกายพอมาไว้ที่ขั้วมดลูกของแม่ ต่อจากนั้นก็อาศัยธาตุส่วนหยาดรักษาหล่อเลี้ยงกันไปเวลาที่กาย
ดับ เครื่องในศูนย์กลางกายก็ดูดเอาธาตุเหล่านี้ไปเก็บไว้ตามเดิม สำหรับชั้นของทิพย์ก็กลั่นเอาไปจากชั้นมนุษย์
ชั้นของทิพย์ก็กลั่นต่อไปเป็นของรูปพรหม, อรูปพรหม, ธรรมกาย, ต่อๆ กัน ขึ้นไปเป็นลำดับ

อนุตตโร ปุริสทมมสารถิ พระคุณข้อนี้หมายความว่า พระองค์ก็เปรียบเสมือนสารถิผู้ฝึกสอนคนเป็นอย่างดี
หาผู้อื่นเสมอเหมือนมิได้ ว่าโดยย่อก็คือ พระองค์ก็มีพระปรีชาญาณเฉลียวฉลาดในอันที่จะฝึกสอนคนให้เป็นคนดีได้
ว่าโดยที่สุดก็คือให้สามารถบรรลุผลนิพพานได้ ย่นคำสอนของพระองค์ก็คือ ศีล สมาธิ ปัญญา แต่พระองค์มี
อุบายสอนต่างๆ นานา สุดแล้วแต่จะทรงพิจารณาเห็นว่าบุคคลจำพวกใดมีนิสัยอย่างไร ก็ทรงใช้อุบายสอนให้ต้องกัน
นิสัย เช่น พระนันทกุมารมีนิสัยหนักไปในทาง ราคะจริต พระองค์ทรงเนรมิตเป็นรูปร่างฟ้าเข้าต่อ จนพระนันทกุมาร
เห็นว่าสวยกว่านางคู่รักของเธอ แล้วก็ทรงยกย่องวิธีจนพระนันทกุมารเบื่อหน่ายในรูป

ในบางกรณี เพื่อการเผยแพร่พระพุทธศาสนา พระองค์ทรงใช้อิทธิปาฏิหาริย์มากมาย ดังเช่นเรื่องอุ
เวลกัสสปะ เป็นต้น ซึ่งมีเรื่องว่าครั้งเมื่อ พระองค์คิดจะทรงปลุกฝังพระศาสนา ให้เป็นปึกแผ่นในกรุงราชคฤห์ แต่มี
คณาจารย์คนสำคัญอยู่ที่นั่นชื่ออุเวลกัสสปะซึ่งคนนับถือมาก ถ้าปราบอุเวลกัสสปะเสียได้พระพุทธศาสนาจึงจะ
รุ่งเรือง พระองค์จึงเสด็จไปยังอาศรมแห่งอุเวลกัสสปะ ตรัสขออาศัยพักสักราตรีหนึ่งที่โรงเพลิง อุเวลกัสสปะว่าที่
นั้นมีพระยานาคพิษร้ายอยู่ตัวหนึ่ง พระองค์ว่าไม่เป็นไรก็เสด็จประทับอยู่ที่นั่น ครึ่งดึกเวลากลางดึกพระยานาคสำแดง
พิษ หรือเรียกว่าพ่นพิษทำร้ายพระองค์ แต่พระองค์ทรงดำรงพระสติเฉพาะหน้าต่อพระกัมมัญฐานภาวนานุกโยค
ประมวลมาซึ่งอิทธาภิสังขารสำแดงเตโชกสิณสมาบัติบันดาลให้เป็นเปลวเพลิง ยังพระยานาคให้พ่ายแพ้ด้วยฤทธิ์ของ
พระองค์แล้ว ให้ขาดตัวอยู่ในบาตรเอาไปให้อุเวลกัสสปะกับบริวารดู แต่อุเวลกัสสปะก็ยังไม่เลื่อมใสยังถือทิฐิว่าตน
เป็นอรหันต์อยู่ พระองค์ก็ทรงแสดงอีกหลายประการ ตลอดจนแสดงจงดกรม คือเดินอยู่บนน้ำแล้วเหาะขึ้นบนอากาศ
แล้วเลื่อนลอยลงมาสู่เรือของอุเวลกัสสปะกับบริวารดู แต่อุเวลกัสสปะก็ยังไม่เลื่อมใสยังถือทิฐิว่าตนเป็นอรหันต์
อยู่ พระองค์ก็ทรงแสดงอีกหลายประการ ตลอดจนแสดงจงดกรม คือเดินอยู่บนน้ำแล้วเหาะขึ้นบนอากาศ แล้ว
เลื่อนลอยลงมาสู่เรือของอุเวลกัสสปะ และบริวารที่ไปดูอยู่นั้น แล้วในที่สุดจึงชี้แจงให้พวกอุเวลกัสสปะรู้ตัวว่า ทาง
ที่พวกเขาปฏิบัติอยู่นั้นมิใช่ทางที่จะบรรลุผล พวกเขายังไม่ใช่พระอรหันต์ อุเวลกัสสปะได้สดับพระพุทธฎีกา
ละทิฐิขบเศรียรลงแทบฝ่าพระบาทพระองค์ ขอบรรพชาอุปสมบทในสำนักพระองค์ ลำดับนั้นแล้วนทีกัสสปะและค
ยากัสสปะผู้เป็นน้องของอุเวลกัสสปะ ซึ่งต่างก็มีบริวารและเป็นคณาจารย์ตั้งอาศรมอยู่ถัดๆ กันไปตามลำดับของลำ
น้ำเนรัญจราทางใต้ ทราบเรื่องราวขึ้นก็พากันเลื่อมใส มาขอบรรพชาอุปสมบทในสำนักพระองค์หมดสิ้น ดังนี้
พระองค์จึงเป็นผู้ฝึกสอนอย่างดีเลิศ ไม่มีผู้ใดเสมอเหมือน จึงได้พระนามว่า อนุตตโร ปุริสทมมสารถิ

สตถา เทวมนุสสุธานี แปลว่า พระองค์เป็นบรมครูแห่งเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย ข้อนี้สามารถได้ด้วยพุททธิ ๕ ประการ ซึ่งว่า ๑ เวลาเข้าบิณฑบาต ๒ เย็นทรงแสดงธรรม ๓ พลบค่ำทรงให้โอวาทภิกษุ ๔ เที่ยงคืนแก้ปัญหา เทวดา ๕ ย่ำรุ่งพิจารณาดูเวไนยสัตว์ที่ฟังจะโปรด จะเห็นได้ว่าในข้อ ๒ - ๓ นั้น ทรงเป็นครูมนุษย์ ข้อ ๔ นั้นทรงเป็นครูเทวดา และยังมีมงคลสูตรเป็นข้อยืนยันอีก เพราะเหตุที่พระองค์จะทรงแสดงมงคลสูตรนั้นก็เนื่องจากเหตุว่าเทวดา ลงมาเฝ้าและยกปัญหาขึ้นทูลถามว่าอะไรเป็นมงคล "อเสวนา จ พาลานังฯ" เป็นอาทิ ซึ่งแปลว่า อย่าคบคนพาล เป็นต้น ตลอดจนถึงนิพพานสังคิกิริยา การทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานฯ ซึ่งพระองค์ตรัสว่าสิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นมงคลทั้งสิ้น ดังนี้จึงได้พระนามว่าสตถา เทวมนุสสุธานี พระองค์เป็นบรมครูทั้งเทวดาและมนุษย์

คำว่า พุทธิ แปลได้หลายนัย แต่ในที่นี้จะขอแปลไปในทางที่ว่า เป็นผู้บานแล้วหรือเบิกบานแล้ว ที่ว่าบาน นั้นเปรียบด้วยดอกปทุมชาติ คือบานเหมือนดอกบัวที่บานแล้วเต็มที่ การที่พระองค์ทรงประกอบความเพียรอยู่ด้วย ประการต่างๆ เมื่อยังไม่ได้บรรลุสัมมาสัมโพธิญาณเปรียบเหมือนดอกบัวที่ยังตูมอยู่ ต่อรุ่งอรุณแห่งวันวิสาขปุณณมี พระองค์ได้ตรัสรู้แล้ว จึงเปรียบเหมือนดอกบัวที่บานแล้ว บานในเวลารุ่งอรุณแห่งวันวิสาขปุณณมีนั่นเอง นัยที่ว่าเบิกบานนั้น หมายความว่า เมื่อพระองค์ได้ทรงตรากตรำเป็นเวลาล่วงถึง ๖ พรรษาแล้ว จึงได้มาตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณ ได้รับผลเป็นองค์อรหันต์ และสัมมาสัมพุทธิฯ ดังบรรยายมาข้างต้นแล้ว พระกมลเหตุภัยของพระองค์ก็ไม่ยอมผ่องแผ้วเบิกบานเต็มที่ เหตุว่าได้ผลสมปรารถนาที่พระองค์ทรงตั้งปณิธานเพียรบำเพ็ญมา ฉะนั้นจึงได้พระนามว่า พุทธิ

ขออย่าอีกหนอย่ว่า การที่นำเอาดอกบัวบานมาเทียบความหมายแห่งคำว่าพุทธิ นั้น ก็เพราะเหตุว่าเมื่อปฐมกัลป์เริ่มตั้งศิระแผ่นดินขึ้นใหม่ มีกอบัวเกิดขึ้นพร้อมทั้งมีดอก ๕ ดอก ท้าวสุทวาราสหยั่งรู้ว่านี้เป็นนิมิตว่า ในกัลป์ จะมีพระพุทธานุเจ้ามาตรัสโปรดเวไนยสัตว์ ๕ พระองค์ จึงประกาศิตคำว่า นะ, โม, พุท, ธา, ยะ ไว้ ซึ่งมีความหมายว่า นะ คือพระกุกุสันโธ โมคือพระโกนาคมนะ พุทคือพระพุททกัสสปะ ธาคือพระสมณโคดม ยะคือพระศรีอาริยมุต ไตรัย ซึ่งได้ปรากฏเป็นที่นับถือกันมาจนบัดนี้

คำว่า ภควา แปลได้หลายนัย แปลว่าหักก็ได้ แจกก็ได้

ที่ว่า หัก นั้น หมายความว่าพระองค์หักเสียได้ซึ่งสังสารจักร กล่าวคือ อวิชชา ตัณหา อูปาทาน กรรมอันเป็นเสมือนตัวจักรอันพัดผันส่งต่อไปยังกันและกัน เป็นกำลังดันให้หมุนเวียนวนว่ายอยู่ในวัฏสงสาร มีให้ออกจากภพ ๓ พระองค์หักเสียได้แล้ว พระองค์จึงพ้นไปจากภพทั้ง ๓ คือ กามภพ รูปภพ อรูปภพ เสด็จออกสู่นิพพานได้

ที่ว่า แจก นั้น มีความหมายว่า เมื่อพระองค์ได้ตรัสรู้อนุตรสัมมาสัมโพธิญาณแล้ว พระองค์เป็นสัพพัญญู ทรงรู้แจ้งธาตุธรรมทั้งปวงหมด จึงทรงสามารถจำแนกแยกแยะธรรมส่วนที่ละเอียดๆ ให้เห็น เช่น ทรงจำแนกชั้นธาตุ อายตนะ จิต เจตสิก รูป นิพพาน ดังนี้ เป็นต้น ตลอดจนหลักธรรมอื่นๆ ทั้งหมดให้สาวกได้รู้เห็นรับปฏิบัติสืบๆ กันมา

(ธรรมคุณ)

สุวากุขาโต ภควตา ธมฺโม ต่อไปเป็นเรื่องธรรมคุณ ธรรมในที่นี้จะกล่าวเฉพาะพระสัทธรรม คำสอนของพระพุทธานุเจ้าที่สุวากุขาโต แปลว่าพระองค์กล่าวแล้วดีนั้น ก็คือว่าธรรมที่พระองค์ตรัสสอนนั้นล้วนแต่จะเป็นผล

ส่งให้ผู้ประพฤติปฏิบัติตามได้รับความร่มเย็นเป็นสุขทั้งสิ้น จึงได้ชื่อว่าเป็นธรรมที่พระองค์กล่าวแล้วดี ดีก็คือไม่มีเสีย คือคำสอนของพระองค์ไม่ให้ทุกข์แก่ผู้ปฏิบัติเลย มีแต่จะนำไปสู่สุขอย่างเดียว มีอริยมรรคเป็นข้อสาธกที่ทรงสอนไว้ว่า ความเห็นชอบ ๑ ความดำริชอบ ๑ กล่าววาจาชอบ ๑ ประกอบการงานชอบ ๑ หาเลี้ยงชีพชอบ ๑ ทำความเพียรชอบ ๑ ตั้งสติไว้ชอบ ๑ สมาธิชอบ ๑ พิจารณาให้ดีจะเห็นธรรมเหล่านี้ ผู้ใดประพฤติได้จะให้ผลไม่เฉพาะแต่ทางธรรม แม้ในทางโลกก็อำนวยผลดีให้แก่ผู้ปฏิบัติเหมือนกัน ดังนั้นธรรมที่พระองค์ตรัสสั่งสอนไว้ได้ชื่อว่า "สวากขาตธรรม"

พระสัทธรรมของพระองค์ แบ่งเป็นหมวดใหญ่ๆ ได้ ๓ หมวด คือ ปรียัติธรรม ๑ ปฏิบัติธรรม ๑ ปฏิเวธธรรม ๑

ปรียัติธรรมนั้น ได้แก่ คำสั่งสอนอันเป็นแนวทางไปสู่ปฏิบัติธรรม

ส่วนปฏิบัติธรรมนั้นเป็นคำสอนที่บ่งวิธีการปฏิบัติโดยตรง ซึ่งจะมีผลส่งให้ถึงปฏิเวธธรรม

ปฏิเวธธรรม คือการแจ้งแทงตลอดสภาวะความเป็นจริงทั้งหมด

สนทิวฐิโก แปลว่า ธรรมดาคำสอนของพระองค์นั้นไม่เหมือนสิ่งของอื่นๆ ซึ่งคนหนึ่งแลเห็นแล้วชี้ไปอีก คนหนึ่งจะแลเห็นได้ด้วยกันอย่างนั้น หากมิได้ ผู้ใดปฏิบัติตามผู้นั้นจะเห็นผลได้ด้วยตนเองว่าเป็นอย่างไร

อกาลิโก ผู้ใดปฏิบัติ ผู้นั้นย่อมได้รับผลเสมอโดยไม่มีจำกัดเวลาวามีเขตเพียงนั้นเพียงนี้

เอหิปสุสิโก เพราะเหตุว่าเป็นของดี ของจริง เมื่อผู้ใดปฏิบัติได้แล้ว จึงเป็นเสมือนสิ่งของที่นำจะเรียกบอกคนอื่นมาคว่า นี่ดีจริง อย่างนี้

โอบนยิโก เพราะเหตุว่าการปฏิบัติตามคำสอนของพระองค์พบของดีของจริงดังกล่าวมาแล้วนั้น ควรจะน้อมนำเอาของดีจริงที่พบแล้วนั้นเข้ามาไว้ในตน คือ ยิ่งถือปฏิบัติเรื่อยไปไม่ละวางเสีย

ปตจจตุต เวทิตพฺโพ วิญญูหิ แปลว่า ธรรมของพระองค์นั้น วิญญูชนจะพึงรู้ได้เฉพาะด้วยตนเอง ข้อนี้คล้ายกับสนทิวฐิโกที่กล่าวข้างต้น ต่างแต่ว่าข้อนี้กล่าวถึง อากาเรเห็น ส่วนข้อนี้กล่าวถึง อากาเรรู้ กล่าวคือผู้ปฏิบัติตามธรรมของพระองค์ดีจริงอย่างไร และเมื่อปฏิบัติตามแล้วได้ผลเป็นอย่างไร หากใจผู้ปฏิบัติเขาเยือกเย็นเป็นสุขสักปานใด แม้เขาจะเอามาเล่าให้เราฟัง ใจเราก็จะไม่เย็นอย่างเขา ตามคำที่เขาเล่าบอกนั้นได้ จะไม่ผิดอะไรกับคนหนึ่งได้กินแดงชนิดหนึ่งมาเล่าให้เราฟังว่ามันอร่อยอย่างนั้นอย่างนี้ ก็จะไม่ทำให้เราเปิบข้าวเปล่าๆ โดยนึกเอารสแกงที่เขาว่านั้นมาประสมให้ได้รสอร่อยอย่างเขาวานั้นได้

(สังฆคุณ)

สุปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสงฺโฆ สาวกของพระองค์ผู้มีพระภาคเจ้านั้น ย่อมมี ๒ จำพวก คือ ปะฤชนสาวก ๔ อริยสาวก๑

ปุฤชนสาวกนั้น ได้แก่ ผู้ที่เลื่อมใสในพระรัตนตรัย แต่ยังมีได้บรรลุธรรมวิเศษอันใด ยังเป็นปุฤชนอยู่ จึงได้ชื่อว่าปุฤชนสาวก แต่สาวกตามความหมายในบทสังฆคุณที่ยกขึ้นกล่าวข้างต้นนี้เฉพาะ แต่อริยสาวกเท่านั้น

อริยสาวก แปลว่า สาวกผู้ประเสริฐ คือสาวกที่ได้บรรลุธรรมวิเศษแล้ว พ้นจากฐานะปุถุชนแล้ว เรียกตามโวหารในทางศาสนาว่าเป็นชั้นอริยะ สาวกชั้นอริยะหรือที่เรียกว่าอริยสาวกนั้น ท่านจัดเป็น ๓ คู่ คือ โสดาปัตติมรรค โสดาปัตติผลคู่ ๑ สกทาคามิมรรค สกทาคามิผลคู่ ๑ อนาคามิมรรค อนาคามิผลคู่ ๑ อรหัตมรรค อรหัตผลคู่ ๑ แต่ถ้าจัดเป็นรายบุคคล ท่านจัดเป็น ๘ คือ โสดาปัตติมรรค ๑ โสดาปัตติผล ๑ สกทาคามิมรรค ๑ สกทาคามิผล ๑ อนาคามิมรรค ๑ อนาคามิผล ๑ อรหัตมรรค ๑ อรหัตผล ๑ จึงรวมเป็นอริยบุคคล ๘ จำพวกด้วยกัน แบ่งเป็นชั้นๆ ตามลำดับธรรมวิเศษที่ได้บรรลุ

พระอริยบุคคลบำเพ็ญกិณฺฑกส่วน เฟงที่ศูนย์กลางกายเป็นดวงใสจนแลเห็น กายมนุษย์ กายทิพย์ กายรูปพรหม กายอรูปพรหม จนถึงกายธรรมเป็นชั้นที่ ๕ เป็นชั้นๆ ไป โดยนัยดังที่จะกล่าวต่อไปนี้

คือขั้นต้น ดูดวงธรรมที่ทำให้เป็นกายมนุษย์ที่ศูนย์กลางกายมนุษย์ให้เป็นดวงใส แล้วขยายให้กว้างออกไป วัดเส้นผ่าศูนย์กลางได้ ๒ วา หนา ๑ คืบ ใสเหมือนกระจกเงาส่องหน้านี้เป็นปฐมฌาน แล้วกายธรรมนั่งบนนั้น ดังนี้เรียกว่า กายธรรมเข้าปฐมฌาน

แล้วเอาตาธรรมกายที่ นั่งบนฌานนั้น เฟงดูดวงธรรมที่ศูนย์กลางกายทิพย์ เห็นเป็นดวงใส แล้วขยายส่วนเท่ากันนั้น ธรรมกายน้อมเข้าฌานที่ ๒ นั้น เป็นฌานที่ ๑ ก็หายไป ฌานที่ ๒ มาแทนที่ ธรรมกายนั่งบนนั้น นี้ชื่อว่า ธรรมกายเข้าฌานที่ ๒ ทำนองเดียวกันนั้นต่อไป ในกายรูปพรหม กายอรูปพรหม (นี้เป็นส่วนรูปฌาน)

ต่อจากนี้ไปให้ใจธรรมกายน้อมไปว่าละเอียดกว่านี้มี ฌานที่ ๔ ก็หายไป ฌานที่ ๕ เกิดขึ้นแทนที่เรียกว่า อากาศยานัญจายตนะ (ใสสว่าง)

เมื่อธรรมกายนั่งอยู่บนฌานที่ ๕ ดังนี้แล้ว ใจธรรมกายน้อมไปว่าละเอียดกว่านี้มีอีก ฌานที่ ๕ ก็หายไป ฌานที่ ๖ เข้ามาแทนที่เรียกว่า วิญญานัญจายตนะ (ใสมิ่งกว่านั้น)

ธรรมกายนั่งอยู่บนฌานที่ ๖ นั้นแล้ว ใจธรรมกายก็น้อมไปอีกว่าละเอียดกว่านี้มีอีก ฌานที่ ๘ ก็บังเกิดขึ้นทันทีเรียกว่า เนวสัญญานาสัญญายตนะ รู้สึกละเอียดจริง ประณีตจริง นี้เรียกว่าเข้าฌานที่ ๑ - ๘ โดยนุโลม แล้วย้อนกลับจับแต่ฌานที่ ๘ นั้นถอยลงมาหาฌานที่ ๗-๖-๕-๔-๓-๒-๑ เรียกว่าปฏิโลม ทำดังนี้ ๗ หน ธรรมกายจึงคงไปอยู่บนฌานที่ ๘ ในระหว่างเข้าฌานนั้น ตั้งแต่ ๑ ถึง ๘ นั้น ตาธรรมกายดูทุกขสัง เห็นชัดแล้วดูสมุทัยสัง เห็นชัดแล้วดูนิโรธสัง เห็นชัดแล้วดูมรรคสัง เมื่อถูกส่วนเข้าธรรมกายตกศูนย์เป็นดวงใส วัดผ่าศูนย์กลางได้ ๕ วา ในไม่ช้าศูนย์นั้นกลายเป็นธรรมกาย หน้าตักกว้าง ๕ วา สูง ๕ วา นี้เป็นพระโสดาแล้ว

แล้วธรรมกายโสดานั้นเข้าฌาน แล้วพิจารณาอริยสัง ๔ ในกายทิพย์ทำนองเดียวกับที่กล่าวมาแล้วนั้น เมื่อถูกส่วนธรรมกายโสดาตกศูนย์ วัดผ่าศูนย์กลางได้ ๑๐ วา ไม่ช้าศูนย์นั้นกลับเป็นธรรมกาย หน้าตัก ๑๐ วา สูง ๑๐ วา มีชื่อว่าพระสกทาคามี

แล้วธรรมกายเข้าฌาน และพิจารณาอริยสังในกายรูปพรหมทำนองเดียวกันนั้น เมื่อถูกส่วนธรรมกายสกทาคาตกศูนย์วัดเส้นผ่าศูนย์กลางได้ ๑๕ วา แล้วกลับเป็นธรรมกาย หน้าตัก ๑๕ วา สูง ๑๕ วา มีชื่อว่า พระอนาคามี

แล้วเอากรรมกายของพระอนาคามีเข้ามานพิจารณาอริยสัง ๔ ในกายรูปพรหม เห็นชัดเช่นเดียวกันกับที่กล่าวมา เมื่อถูกส่วนกรรมการพระอนาคามีตักศุนย์ วัดเส้นผ่าศุนย์กลางได้ ๒๐ วา แวบเดียวกับเป็นกรรมกายหน้าตักกว้าง ๒๐ วา สูง ๒๐ วา นี่เป็นพระอรหันต์แล้ว

ที่ว่ากรรมกายนั้น สันฐานเป็นพระพุทธรูปปฏิมากรเกตุดอกบัวตูม สีขาวเป็นเงาใสเหมือนกระจกส่องหน้า ชั้นพระโสดา ละกิเลสได้ ๓ คือ สักกายทิฏฐิ วิจิกิจฉา สีลัพพตปรามาส ที่ท่านละสักกายทิฏฐิได้ก็โดยท่านพิจารณาเห็นชัดว่า สังขารร่างกายนี้เหมือนเรือที่อาศัยอยู่ชั่วคราว ไม่เข้าก็จะแตกจะทำลายไป จะยึดถือเอาเป็นตัวเป็นตนมิได้ เป็นสักแต่ธาตุทั้งหลายประสมส่วนกันเข้า จึงเป็นรูปเป็นนาม ย่อมแปรผันไปตามลักษณะของมัน ไม่ยืนยงคงที่ ถ้าไปยึดถือเป็นตัวเป็นตนก็รังแต่จะนำความทุกข์มาให้ ดังที่กล่าวมานี้ เป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา แต่ส่วนกรรมกายนั้นท่านเห็นว่าเป็น นิจจัง สุขขัง อัตตา ท่านจึงไม่แยแสต่อกายมนุษย์ โดยเห็นว่าเป็นของไม่มีสาระดังกล่าวข้างต้น ท่านจึงข้ามพ้นสักกายทิฏฐิไปได้

ที่ท่านละวิจิกิจฉาได้ ก็ด้วยท่านเข้าถึงกรรมกายแล้ว ถอดกายทั้ง ๔ ซึ่งเป็นโลกีย์ ถอดเป็นชั้นออกไปเสียได้แล้วท่านจึงหมดความกินแห่งสอดคล้องในพระรัตนตรัย เพราะท่านเป็นตัวพระรัตนตรัยเสียแล้ว

ที่ท่านละสีลัพพตปรามาสได้นั้น ก็เพราะเมื่อท่านเป็นตัวพระรัตนตรัยเสียเช่นนี้แล้ว ศีลและวัตรใดอันเป็นฝ่ายมิชฌาทิฏฐินอกพระพุทธศาสนาไม่มีในท่านแล้ว จึงได้ชื่อว่าท่านพ้นแล้วจากสีลัพพตปรามาสคือการยึดมั่นซึ่งศีลและวัตรนอกพระพุทธศาสนา

ชั้นพระสกทาคา นอกจากกิเลส ๓ อย่าง ดังที่พระโสดาละได้แล้วนั้น ยังละกามราคะ พยาบาทอย่างหยาบได้อีก ๒ อย่าง กามราคะได้แก่ความกำหนัดยินดีในวัตถุกามและกิเลสกาม พยาบาทคือการผูกใจโกรธพระนาคา ละกามราคะพยาบาทชั้นละเอียดได้

พระอรหันต์ละกิเลสทั้ง ๕ ดังกล่าวมาแล้วนั้นได้โดยสิ้นเชิง แล้วยังละสังโยชน์เบื้องต้นได้อีก ๕ คือ รูปราคะความกำหนัดยินดีในรูปฌาน อรูปราคะความกำหนัดยินดีในอรูปฌาน มานะความถือตน อุทธัจจะความฟุ้งซ่าน อวิชชาความมืด ความโง่ ไม่รู้อดีต ปัจจุบัน และอนาคตของสังขาร ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาทธรรมและอริยสังจึงความเป็น ๑๐ ที่พระอรหันต์ละได้ พระอริยบุคคลทั้ง ๘ ดังกล่าวมาข้างต้นนี้ได้ชื่อว่า อริยสาวก

สุปฏิปันโน ท่านปฏิบัติแล้วดี คือปฏิบัติไปตามแนวมัชฌิมาปฏิปทา เป็นทางสายกลาง ตามที่สมเด็จพระบรมศาสดาดำเดินมาแล้ว ไม่หย่อนเกินไป ไม่ตึงเกินไป จึงได้ชื่อว่าปฏิบัติดี

อุสุปฏิปันโน ปฏิบัติแล้วตรง คือความปฏิบัติท่านมุ่งตรงต่อพระนิพพาน ไม่ออกแวกไปทางอื่น

ญายปฏิปันโน ปฏิบัติมุ่งเพื่อรู้ธรรมที่จะออกจากภพ ๓ โดยแท้

สามิจิปฏิปันโน ปฏิบัติอย่างดีเลิศ เพราะท่านปฏิบัติเพื่อบรรลุถึงพระนิพพานจริงๆ ไม่ใช่เพื่อเหตุอื่น จึงสมควรนับว่าเป็นการปฏิบัติอย่างดีเลิศ

อหุเนยโย จึงเป็นผู้ควรเคารพสักการะ

ปาปุเนยโย จึงเป็นผู้ควรต้อนรับ

ทุกขินเนยโย จึงเป็นผู้ควรต้อนรับ

อณฺชลิกรณียโย จึงสมควรกราบไหว้

อนฺตุตฺตํ ปุณฺณญฺเขตฺตํ โลกสฺส เป็นเนื่อนานุญอันเลิศไม่มีอื่นจะดีกว่าอีกแล้ว

นี่เป็นเรื่องสังฆคุณ เมื่อเรารู้แนวปฏิบัติของสมเด็จพระสัมมาสัมพุทธเจ้าและพระสาวกดั่งกล่าวมาข้างต้นนี้แล้ว เรามีหน้าที่จะต้องพิจารณาไตร่ตรองดูว่า เราจะทำอย่างไร? เราเพียงท่องจำ อิติปิโส ภควาฯ ไว้กระนั้นหรือ หรือจะพยายามนึกคำแปลไว้ให้เข้าใจด้วย และระลึกถึงพระคุณเหล่านั้นนี่เองๆ ดังนี้หรือเราไม่ฟังกระทำอะไรยิ่งไปกว่านี้หรือ ในปัญหาเหล่านี้ขอให้เราสนใจประลึกถึงพระโอวาทในเรื่องบูชา บูชามี ๒ อย่าง อามิสบูชาคือ บูชาด้วยเครื่องสักการะอย่างหนึ่ง ปฏิบัติบูชา คือ บูชาด้วยการปฏิบัติอย่างหนึ่งในการบูชาทั้ง ๒ อย่างนี้ พระองค์ทรงสรรเสริญว่าปฏิบัติบูชาดีกว่าอามิสบูชา เมื่อคิดทบทวนคุณเหตุผลในพระโอวาทข้อนี้แล้ว เราจะเห็นได้ชัดทีเดียวว่า พระองค์มีพระประสงค์ จะให้พวกเรามีความเพียรพยายาม ปฏิบัติเจริญรอยตามพระองค์มากกว่าที่จะมัวบูชาพระองค์อยู่ หากไม่พระองค์จะตรัสเช่นนั้นทำไม และโดยนัยอันนี้เอง จึงเป็นที่เห็นได้ว่าแม้เวลานี้จะเป็นกาลล่วงมาช้านานจากที่พระองค์เสด็จดับขันธปรินิพพานไปแล้ว ก็ไม่มีอะไรเป็นข้อห้ามว่าผู้ที่ปฏิบัติตามจะไม่ได้รับผลอย่างที่ท่านได้รับ นอกจากคำกล่าวอ้างของคนเกียจคร้าน ข้อนี้มีคำว่าอกาลิก ในบทธรรมคุณนี้เองเป็นหลักฐานยืนยันว่าธรรมของพระองค์ ผู้ใดปฏิบัติตามย่อมจะเกิดผลทุกเมื่อ ไม่มีขีดค้น พระอริยสาวกทั้งหลายนั้นฐานะเดิมก็เป็นมนุษย์ปุถุชนนี้เอง แม้องค์สมเด็จพระบรมศาสดาก็เช่นกัน มีชีเขตเวดีอินทร์ พรหม ที่ไหน แต่ที่เลื่อนขึ้นสู่ฐานะเป็นพระอริยะได้ก็เพราะการปฏิบัติเท่านั้น แนวปฏิบัติอย่างไรถูกพระองค์สอนไว้ละเอียดหมดแล้ว ปัญหาจึงเหลือแต่ว่าพวกเรา จะปฏิบัติกันจริงหรือไม่เท่านั้น

ดังที่พรรณนามานี้ ก็เห็นคำตอบในปัญหาข้างต้นได้แล้วว่า เพียงแต่จะท่องจำ อิติปิโส ภควาฯ ไว้ หรือเพียงแต่ระลึกถึงพระคุณเหล่านั้นไว้ จะยังไม่พอกแก่พระประสงค์ของพระองค์ กิจที่เราควรทำอย่างยิ่งจึงอยู่ที่การปฏิบัติของท่านตามแนวปฏิบัติของท่าน

ฉันทะ วิริยะ จิตตะ วิมังสา นี้เรียกว่า อิทธิบาท ๔ เป็นหัวใจแห่งความสำเร็จทั้งมวล แปลอย่างจำได้ง่ายว่า ปกใจ บากบั่น วิจารณ์ ทดลอง ไม่ว่าจะทำกิจการใด ถ้าประกอบด้วย ๔ อย่างนี้เป็นสำเร็จทั้งสิ้น ว่าโดยเฉพาะในการบำเพ็ญภาวนา ๑ ต้องปักใจรักการนี้จริงๆ ประหนึ่งชายหนุ่มรักหญิงสาว ใจจดจ่อต่อหญิงคู่รักฉะนั้น ๒ ต้องบากบั่นพากเพียรเอาจริงเอาจัง ๓ วิจารณ์ตรวจดูการปฏิบัติให้ถูกต้องตามแนวสอนของอาจารย์ให้ดีที่สุด ๔ ทดลองในที่นี้ได้แก่หมั่นใคร่ครวญสอดส่องดูว่า วิธีการที่ทำไปนั้นมีอะไรขาดตกบกพร่องบ้าง รีบแก้ไข อย่างนั้นไม่ดีเปลี่ยนอย่างนี้ลองดูใหม่ เช่นนั่งภาวนาในที่นอนมักจะง่วง ก็เปลี่ยนมานั่งเสียดที่อื่น เป็นต้น ข้อสำคัญให้ยึดแนวสอนเป็นหลักไว้ อย่าออกนอกทาง ๔ อย่างนี้เรียกว่า อิทธิบาท เป็นเครื่องที่จะช่วยให้เกิดความสำเร็จในกิจทั้งปวง

(ว่าด้วยรัตนะ)

รัตนตฺตยํ นั้น แปลว่า หมวดสามแห่งรัตนะคือ พุทฺธรัตนะ ธรรมรัตนะ สังฆรัตนะ สามรัตนะนี้ประเสริฐกว่า สวิญญฺญาณรัตนะ และอวิญญฺญาณรัตนะ ที่มีในไตรภาพ ด้วยเป็นของทำความดีให้แก่โลกทั้งสาม คือ กามโลก รูปโลก อรูปโลก

กามโลกมีรัตนะที่ไขกันอยู่ เช่น เพชร หรือแก้วทั้งเป็นและตาย ที่เป็นดังรัตนะเจ็ดของจักรพรรดิ ที่ตาย
ดังรัตนะที่นำมาจากต่างประเทศโดยมาก

รูปโลกก็มีรัตนะสำหรับให้เกิดแสงสว่างในโลกของเขา

อรูปโลกก็มีรัตนะสำหรับให้เกิดแสงสว่างในโลกของเขาดุจกัน ตั้งแต่เทวดาขึ้นไปมีรัตนะทั้งเป็นและตาย
เป็นเครื่องให้เทวดา พรหม และอรูปพรหมอาศัยรัตนะเหล่านี้ และเป็นของทำความยินดีและปลื้มใจให้เกิดขึ้นแก่
มนุษย์ เทวดา พรหม และอรูปพรหม ได้กำลังของรัตนะนั้นๆ ดังนี้ เป็น รัตนะ ๓ ส่วนโลกที่เกิดของ รัตนะ ๓ ส่วน
ธรรมชาติต้องบรรยายแต่เหตุไป

รัตนะที่เป็นไมใช่รัตนะที่ตาย แต่ที่เกิดรัตนะ ๓ นั้นทำให้มีขึ้นได้ด้วยความเพียร ระวังกาย วาจา ใจ ให้
บริสุทธิ์ เพียรละ กาย วาจา ใจ ไม่บริสุทธิ์เสีย เพียรทำกาย วาจา ใจ บริสุทธิ์ให้เกิดมีขึ้น เพียรรักษา กาย วาจา
ใจ ที่บริสุทธิ์แล้วให้คงที่และทวีขึ้น ความที่มีขึ้นแล้วแห่งความบริสุทธิ์นั้นให้รักษาไว้อย่าให้หายไปเสีย นึกถึงความ
บริสุทธิ์นั้นแหละรำไป จมใจของตนบริสุทธิ์เหมือนกับความบริสุทธิ์แล้ว ก็จะเป็นความบริสุทธิ์ใสปรากฏอยู่ตรงกลาง
ของกายมนุษย์เหนือสะดือขึ้นมาราว ๒ นิ้ว ตรงนั้นเรียกว่าศูนย์กลาง เป็นดวงประมาณเท่าฟองไข่แดง ใสบริสุทธิ์ดุจ
กระจกที่ส่องดูหน้าในเวลาแต่งหน้าและแต่งตัว ประมาณของดวงไม่คงที่ บางทีโตกว่าเล็กกว่าก็ได้ อย่างโตไม่เกินดวง
จันทร์และดวงอาทิตย์ อย่างเล็กไม่เกินดวงตาค้างใน นี่เป็นเครื่องกำหนดของดวง ดวงนั้นแหละคือ ปฐมมรรค จำ
เต็มแต่เห็นดวงปฐมมรรคแล้ว ให้เอาใจของตนจรดอยู่ที่ศูนย์กลางดวงนั้นเสมอในอิริยาบถทั้ง ๔ จนกระทั่งใจของตน
นั้นไม่ไปจรดในที่อื่น

หยุดอยู่ที่กลางดวงของปฐมมรรคเสมอ เมื่อใจหยุดได้แน่นอนแล้ว ก็ขยับใจนั้นเข้าไปในศูนย์กลางของดวงก็
จะเห็นว่างประมาณเท่าเมล็ดโพธิ์ หรือเมล็ดไทรที่ศูนย์กลางของดวงนั้น ในเมื่อส่งรู้เข้าไปในกลางว่างเต็มทั้งคิด ทั้งจำ
ทั้งเห็น แล้ว ก็ให้เห็น กายทิพย์ ของตัวเองในกลางของว่างนั้น เห็นดังนี้ชื่อว่าเห็นกายในกาย คือ กายทิพย์ในกาย
มนุษย์

แล้วเข้าดูดวงปฐมมรรคในกายทิพย์ที่ตรงศูนย์กลางของกายทิพย์อีก ก็จะเป็นดวงใสในกายทิพย์เท่าฟองไข่แดง
ของไข่ ใสเหมือนกระจกส่องเงาหน้าอีก แล้วเอาเห็น จำ คิด รู้ จรดลงที่ศูนย์กลางของดวง ทำแบบเดียวกับทำมา
แล้ว ก็เห็นกายรูปพรหมในกลางของดวงนั้น กายนั้นเหมือนกายของตัวเองจึงใช้ได้ถ้าไม่เหมือนกายของตนเองทำ
ใหม่จนเห็นเหมือนกายของตนเองจริงๆ แล้ว ชื่อว่า เห็นกายในกาย คือ กายรูปพรหมในกายทิพย์

แล้วเข้าไปดูดวงปฐมมรรคในกายรูปพรหมต่อไป ก็จะเป็นดวงใสในกลางกายรูปพรหมดุจที่เห็นมาแล้ว
เอาเห็น จำ คิด รู้ จรดลงที่ศูนย์กลางดวงก็จะเห็น กายอรูปพรหมในกลางดวงนั้น รูปเหมือนตัวเองจึงใช้ได้ ถ้าไม่
เหมือนทำใหม่จนเหมือน แต่พอเหมือนแล้วใช้ได้ เรียกว่าเห็นกายในกาย คือเห็นกายอรูปพรหม

แล้วเข้าไปดูดวงปฐมมรรคในกายอรูปพรหมต่อไป ก็จะเป็นดวงใสในกลางกายอรูปพรหมดุจที่เห็นมาแล้ว เอา
เห็น จำ คิด รู้ จรดลงที่ศูนย์กลางดวง ก็จะเห็น กายธรรม ในกลางดวงนั้น รูปร่างเหมือนตัวเอง แต่ใสเหมือนดังแก้ว
เกตุดอกบัวตูม

แล้วเอาเป็น จำ คิด รู้ เข้าหยุดที่ศูนย์กลางของกายธรรม ที่ตรงนั้นเป็นดวงใสเท่าฟองไข่แดงของไก่โตแล้ว เล็กได้ ใสดุจเพชร ชื่อว่าธรรมสำหรับทำให้เป็นธรรมกาย ธรรมสิ่งนี้แหละสำหรับรักษา เห็น จำ คิด รู้ ให้บริสุทธิ์ และให้หยุดด้วย ต้องให้หยุดให้มากที่สุดเท่าที่บังคับให้หยุดได้ หยุดให้มากที่สุดก็เจริญที่สุด หยุดต้องมีกลเม็ด หยุดดับหายาไปหาละเอียดรำไป ไม่ใช่หยุดแล้วไม่ทำอะไร ทำหยุดในหยุดนั้นและหนักขึ้นทุกที ไม่มีเวลาหย่อนจึงจะเจริญ ถึงที่สุดเร็ว ธรรมกายเป็นกายที่ ๕ นั้น เป็นกายสำคัญที่สุดในพระพุทธศาสนา ผู้ใดทำกายนี้ให้เป็นขึ้นได้ ผู้นั้นก็ชื่อว่า เป็นพระพุทธเจ้า ชื่อว่าอนุพุทธเจ้า เป็นพระพุทธเจ้าตามเสด็จพระพุทธเจ้า คำว่าพระพุทธเจ้ามีหลายจำพวก เป็น สัพพัญญูพุทธเจ้าบ้าง ปัจเจกพุทธเจ้าบ้าง สาวกพุทธเจ้าบ้าง สุตพุทธเจ้าบ้าง พหูสูตพุทธเจ้าบ้าง อนุพุทธเจ้าบ้าง ดังนี้ตรงกับกระแสนุทธปฏิภาณว่า เราตถาคตกล่าวไว้ว่า ท่านผู้สดับมากนั้นเป็นพระพุทธเจ้าองค์หนึ่งชื่อว่าพหูสูตพุทธเจ้า เมื่อเป็นธรรมกาย คือเป็นพระพุทธเจ้าต้องเรียนวิชาของพระพุทธเจ้าต่อไป ถ้าจะเรียนต่อไปต้องรู้จักกรรมที่ทำให้ เป็นกายนั้นๆ คือ ธรรมที่ทำให้เป็นกายมนุษย์ และธรรมที่ทำให้เป็นธรรมดั่งแสดงมาแล้วข้างต้น ธรรมที่ทำให้เป็น กายนั้นๆ มีรูปพรรณสัณฐานสีสังวรณะละม้ายคล้ายคลึงกัน ต่างกันแต่ธรรมที่ทำให้เป็นธรรมกายโตมากกว่า แต่ ส่วนเนื้อที่ละเอียด และความใสนั้นก็ละม้ายกันทั้ง ๔ กาย แต่กายธรรมละเอียดและใสกว่าทั้ง ๔

ส่วนที่ตั้งของธรรมทำให้เป็นกายนั้นๆ คือ ตรงกลางตัวตัดขาดแค่สะดือบังเวียนเข้าไปที่ศูนย์กลางพอดี ไม่ เหลื่อมซ้าย ขวา หน้า หลัง สำหรับสัตว์ที่จะไปเกิดมาเกิด ต้องอาศัยศูนย์กลางนั้นด้วยกันทั้งหมด จึงได้ชื่อว่าที่สิบ เทวดา พรหม อรูปพรหม ตลอดพระนิพพาน ใช้เป็นแบบเดียวกันทั้งสิ้น

ตรงที่สิบนั้นว่างประมาณเท่าเมล็ดโพธิ์ หรือเมล็ดไทร เป็นอากาศว่าง เรียกว่ากำเนิดเดิมก็ถูก ที่กำเนิดเดิมนั้นมีธรรมดวงหนึ่งเท่าฟองไข่แดงและของไก่ สัณฐานกลมเนื้อละเอียดสีขาวใส หุ้มกำเนิดเดิมนั้นโดยรอบ กำเนิดเดิมนั้นอยู่ที่ศูนย์กลางของกายมนุษย์ มีเหมือนกันทุกกายทั้งสุดหายา สดละเอียด มีชื่อตามกายนั้นๆ เช่น ธรรมที่ทำให้ เป็นกายทิพย์ ถ้าธรรมนี้ดับไป กายก็ต้องแตกจากกัน ตั้งอยู่ไม่ได้เพราะหมดธรรมที่รักษา เหมือนเครื่องยนต์ที่ปลด เอาหม้อไปออกเสีย เครื่องก็ต้องดับทันทีฉนั้น

ถ้าธรรมกายจะทำวิชาต่อไปต้องเอา เห็น จำ คิด รู้ ของธรรมกายจรดลงที่ศูนย์กลางของธรรมที่ทำให้เป็น กายมนุษย์นั้น แต่พอถูกส่วนเข้าเท่านั้น ธรรมที่ทำให้เป็นกายมนุษย์นั้นก็ขยายส่วนออกไปประมาณวัดผ่าเส้น ศูนย์กลาง ๘ ศอก กลมโดยรอบ ๖ วา หนาคืบหนึ่ง ใสเหมือนกระจกเงาส่องหน้า ธรรมกายก็ขึ้นนั่งอยู่บนผานนั้น เหมือนนั่งอยู่บนแผ่นกระจกเป็นบัลลังก์ จะไปไหนก็คล่องแคล่วเหมือนใจนึก นี่เป็นฉานที่ ๑

ถ้าจะทำต่อไป ธรรมกายต้องส่องเห็น จำ คิด รู้ ไปจรดเข้าที่ศูนย์กลางของธรรมที่ทำให้เป็นกายทิพย์นั้น แต่พอถูกส่วนเข้าธรรมที่ทำให้เป็นกายทิพย์นั้น ก็ขยายส่วนออกไปเท่าฉานที่ ๑ วัดเส้นผ่าศูนย์กลาง ๘ ศอก ปริมาตรโดยรอบ ๖ วา หนาคืบหนึ่ง ใสเหมือนกระจกเป็นบัลลังก์ ธรรมกายก็ขึ้นนั่งอยู่บนผานนั้น เหมือนนั่งอยู่บน แผ่นกระจก จะไปไหนคล่องแคล่วเหมือนใจนึก นี่เป็นฉานที่ ๒

ถ้าจะทำต่อไป ธรรมกายต้องส่องเห็น จำ คิด รู้ ไปจรดเข้าที่ศูนย์กลางของธรรมที่ทำให้เป็น กายรูปพรหม นั้น แต่พอถูกส่วนเข้าธรรมที่ทำให้เป็นกายรูปพรหม ก็ขยายส่วนออกไปเท่าฉานที่ ๑ หรือที่ ๒ แล้วธรรมกายก็ขึ้นนั่ง อยู่บนผานนั้น จะไปไหนคล่องแคล่วเหมือนใจนึก นี่เป็นฉานที่ ๓

ถ้าจะทำต่อไป ธรรมกายต้องส่อง เห็น จำ คิด รู้ ไปจรดเข้าที่ศูนย์กลางของธรรมที่ทำให้เป็น กาย อรูป พรหม นั้น แต่พอถูกส่วนเข้า ธรรมที่ทำให้เป็นกายรูปธรรม ก็ขยายส่วนออกไปเท่ามานที่ ๑ หรือที่ ๒ ที่ ๓ ธรรมการก็ขึ้นนั่งอยู่บนมานนั้น จะไปไหนได้ตามใจนึก จนรูปมาน ทำรูปมานต่อไป

ธรรมกายที่นิ่งอยู่บนตฤตถมานนั้นต้องส่อง เห็น จำ คิด รู้ ไปจรดลงที่ตรงศูนย์กลางปรมมาน แต่พอถูก ส่วนเข้าศูนย์กลางปรมมานนั้นก็ขยายส่วนออกไป วัดเส้นผ่าศูนย์กลาง ๘ ศอก โดยรอบ ๖ วา หนาคึ่งคืบ ใส กายธรรมก็ขึ้นไปนั่งอยู่บนศูนย์กลางของรูปมานแบบเดียวกันกับรูปมาน นี้เรียกว่าอากาศาณัญจายตนะ

ทำต่อไป ธรรมกายต้องส่อง เห็น จำ คิด รู้ ไปจรดเข้ารูในว่างของศูนย์กลางทุติยมาน ต่อพอถูกส่วนเข้า รู ในศูนย์กลางของทุติยมานนั้นก็ขยายส่วนออกไปเท่ากับอากาศาณัญจายตนมานนั้น ธรรมกายก็ขึ้นไปนั่งอยู่บนกลาง ของ วิญญาณัญจายตนมานนั้น

ทำต่อไป ธรรมกายที่นิ่งอยู่บนมานนั้น ต้องเอาเห็น จำ คิด รู้ เข้าไปจรดที่รูอันละเอียด ในที่ว่างศูนย์กลาง ของตติยมาน แต่พอถูกส่วนเข้า รูอันละเอียดในตติยมานนั้นก็ขยายส่วนออกไปเท่ากับวิญญาณัญจายตนมานนั้น ธรรมการก็ขึ้นไปนั่งอยู่บนอากิญจัญญายตนมานนั้น

ทำต่อไป ธรรมกายต้องเอา เห็น จำ คิด รู้ ไปจรดเข้าที่เหตุว่างกลางของจตุตถมาน จรดเข้าที่รูก็รู้ก็ไ้ไม่รู้ก็ ไ้ แต่พอถูกส่วนเข้า รูละเอียดและประณีตนั้นก็ขยายส่วนออกไปเท่ากับอากิญจัญญายตนมานนั้น ธรรมกายขึ้น นั่งบนเนวสัญญานาสัญญายตนมานนั้น (เข้าดังนี้เป็นอนุโลม เมื่อเข้าอนุโลมเป็นอย่างไร เมื่อจะปฏิโลมถอยกลับก็ ต้องให้ตรงกับอนุโลม อย่าให้คลาดเคลื่อน ต้องให้ตรงเป็นแบบเดียวกันให้จงได้ จึงจะเป็นอันถูกต้องตามแบบ

ธรรมกายนั้นแหละ ชื่อว่า โคตรภูบุคคล ถ้าจะให้เป็นอริยบุคคลต่อไป ธรรมกายต้องเข้าสมาบัติในระหว่าง เข้าสมาบัตินั้น ตามธรรมกายต้อง ดูตาย ดูเจ็บ ดูแก่ ดูเกิด ของมนุษย์ ให้เห็นตามความเป็นจริงของทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ถ้ายังไม่เห็นตามความเป็นจริงต้องดูไปอีก แต่พอถูกส่วนเข้าเท่านั้นธรรมกายของพระโสดาตคฺศุนย์ วัด เส้นผ่าศูนย์กลางของศุนย์นั้น ๑๐ วา แล้วศุนย์นั้นกลับเป็นธรรมกายหน้าตัก ๑๐ วา เป็นพระสกทาคา

ทำต่อไป ธรรมกายของพระสกทาคานั้น เข้าสมาบัติ ๘ ในระหว่างเข้าสมาบัตินั้นต้องเอาตาธรรมกายของ พระสกทาคา ดูตาย ดูเจ็บ ดูแก่ ดูเกิด ของพรหมกาย เหตุให้เกิดและความดับ เหตุให้ดับ ให้เห็นตามความเป็นจริง ของทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ถ้ายังไม่เห็นตามความเป็นจริงต้องดูต่อไปอีก แต่พอเห็นถูกส่วนเข้าเท่านั้น ธรรมกาย ของพระสกทาคาก็ตคฺศุนย์ วัดเส้นผ่าศูนย์กลางของศุนย์นั้น ๑๕ วา แล้วศุนย์นั้น กลับเป็นธรรมกายหน้าตัก ๑๕ วา เป็นพระอนาคา

ทำต่อไป ธรรมการของพระอนาคานั้น เข้าสมาบัติ ๘ ในระหว่างเข้าสมาบัตินั้น ต้องเอาตาธรรมกายของ พระอนาคา ดูตาย ดูแก่ ดูเกิด ของรูปพรหมกาย ทั้งเหตุให้เกิด และความดับทั้งเหตุให้ดับ ให้เห็นตามความเป็นจริง ของทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค ถ้ายังไม่เห็นตามความเป็นจริงต้องดูต่อไปอีก แต่พอเห็นถูกส่วนเข้าเท่านั้น ธรรมกาย ของพระอนาคาก็ตคฺศุนย์ วัดเส้นผ่าศูนย์กลางของศุนย์นั้น ๒๐ วา แล้วศุนย์นั้นหายวับกลับเป็นธรรมกายหน้าตัก ๒๐ วา เป็นพระอรหันต์ พระอรหันต์นี้แล ถ้าค้นคว้าหาให้เป็นขึ้นได้ด้วยตนเอง ไม่มีผู้ใดแนะนำสั่งสอนอย่างพระสิทธัตถุ ราชกุมารนั้น นั่นเป็นพระพุทเจ้า ในศาสนาของท่านเป็นพระอรหันต์มากน้อยเท่าไร เป็นสาวกทั้งสิ้น

ตั้งแต่กรรมกายซึ่งเป็นกายที่ ๕ ตลอดจนถึงพระอรหันต์เป็นที่สุด นี้แหละเป็นตัวพระรัตนตรัย กายมนุษย์ กายทิพย์ กายรูปพรหม กายอรูปพรหม ไม่ใช่รัตนตรัย จำเพาะแต่กรรมกายอย่างเดียวเป็นตัวพระรัตนตรัย ในองค์กรรมกายนั้นที่ตรงศูนย์กลางกายของกรรมกายนั้นมีธรรมดวงหนึ่ง คือ ธรรมที่ทำให้เป็นกรรมกาย ธรรมดวงนี้เป็นที่ตั้งที่หยุดของ เห็น จำ คิด รู้ ของกรรมกาย เห็น จำ คิด รู้ ของกรรมกายไม่เปลือยหยุดอยู่ที่ศูนย์กลางของดวงธรรมที่ทำให้เป็นกรรมกายเสมอไม่เปลือยเลยนั้นเป็นอรหันต์ ตรงศูนย์กลางของธรรมที่ทำให้เป็นกรรมกายนั้น มีเป็นศูนย์กลางเท่าเมล็ดโพธิ์หรือเมล็ดไทร ตรงนั้นเป็นที่ตั้งที่อยู่ของ เห็น จำ คิด รู้ หยุดที่อื่นไม่ถูก ผิดศูนย์และไม่ถูกความจริงซึ่งเป็นทางไปของพระอริยะทั้งหลาย ธรรมกายนั้นมีเหตุ จำ คิด รู้ เหมือนกัน ทุกกาย เห็น จำ คิด รู้ ก็ต้องมีดวงเป็นที่ตั้ง เห็น จำ คิด รู้ ดวงเป็นที่ตั้งของเห็นอยู่นอก ดวงเป็นที่ตั้งของจำอยู่ใน ดวงเป็นที่ตั้งของจำอยู่นอก ดวงเป็นที่ตั้งของคิดอยู่ใน ดวงเป็นที่ตั้งของคิดอยู่นอก ดวงเป็นที่ตั้งของรู้ที่อยู่ใน

(ตัวพระรัตนตรัยและการเข้าถึงพระรัตนตรัย)

ที่ได้พรรณนามาข้างต้นนั้น ว่าด้วยเรื่องคุณพระรัตนตรัยตามบาลีที่ขึ้นต้นด้วย อิติปิโส ภควา และจบลงด้วยคำว่าโลกัสสชาติ ต่อไปนี้จักแสดงสรุปให้สั้นถึงตัวพระรัตนตรัยโดยตรงว่ามีอะไรแน่ที่เรียกว่าพระรัตนตรัย และการเข้าถึงพระรัตนตรัยนั้นจะเข้าถึงได้ อย่างไร

รัตนะ แปลว่า แก้ว ในที่นี้หมายถึงแก้วอย่างประเสริฐ เช่น แก้วมณีโชติ ซึ่งนับถือกันว่าเป็นแก้วมีคุณวิเศษสูงสุด ใครมีไว้ย่อมชื่นชมโสมนัสอ้อมอกอ้อมใจยิ่งกว่าทรัพย์สินอย่างอื่นทั้งหมดในโลก แก้วคือพระรัตนตรัยนี้เหมือนกัน ผู้ใดเข้าถึงย่อมอ้อมใจ ชื่นใจเช่นเดียวกัน

ร่างกายพระสิทธัตถะ ไม่ใช่พุทธรัตนะ พระสิทธัตถะทรงกระทำความเพียรอยู่ถึง ๖ พรรษา จึงพบรัตนะอันลึกลับซับซ้อนอยู่ในพระองค์ คือ กายธรรม มีสัจฐานเหมือนพระปฏิมากรเกตุดอกบัวตูม มีสีใสเหมือนกระจก ปรากฏอยู่ในศูนย์กลางกาย ที่ว่านี้มีหลักฐานใน อัครคัมภีร์สูตร ที่พระองค์ตรัสแก่เวาเสฏฐสามเณรว่า ตถาคตสุสเทตฺวา เสฏฐาธิวจนํ ธมฺมาภาโย อหํ อิติปิฯ ในสุดต้นตปิฎก ที่มณีกาย ปฏิภาวรรค ยืนยันความว่า ดูกรเวาเสฏฐสามเณร คำว่ากรรมกาย ธรรมนี้เป็นชื่อตถาคตโดยแท้

เรื่องพระวัคกลี ดังที่ยกขึ้นมากล่าวข้างต้นนั้น เมื่อระลึกถึงความในอัครคัมภีร์สูตรนี้ ประกอบแล้วย่อมสองความให้เห็นว่า ที่พระองค์ตรัสรู้ว่า ผู้ใดเห็นธรรมผู้นั้นเห็นเรานั้น หมายความว่า ผู้ใดเห็นดวงธรรมที่ทำให้เป็นกรรมกาย ผู้นั้นได้ชื่อว่าเห็นเรา คือตถาคตนั่นเอง มิใช่อื่นไกล หรือพูดให้เข้าใจง่ายกว่านี้ก็ว่า ผู้ใดเห็นดวงธรรมที่ว่านี้ ผู้นั้นเห็น พระพุทธเจ้า หรืออีกอย่างหนึ่งว่า ผู้ใดเห็นกรรมกาย ผู้นั้นเห็นพระพุทธเจ้า

ทำไมจึงหมายความว่าเช่นนั้น ก็เพราะว่า ขณะนั้นพระวัคกลีก็อยู่ใกล้ๆ กับพระองค์หากจะแลดูด้วยลูกตาธรรมดาทำไมจะไม่เห็นพระองค์ เพราะไม่ปรากฏว่าพระวัคกลีนั้นตาพิการ เมื่อเช่นนี้เณรพระองค์ตรัสเช่นนั้นเล่า ที่ตรัสเช่นนั้นจึงตีความหมายได้ว่า ที่แลเห็นด้วยตาธรรมดานั้น เห็นแต่เปลือกของพระองค์ คือ กายพระสิทธัตถะที่ออกบวช ซึ่งมีได้อยู่ในความหมายแห่งคำว่าเรา และยังตรัสว่าเป็นกายที่เปื่อยเน่าด้วย นั่นคือกายพระสิทธัตถะที่ออกบวชซึ่งเป็นกายภายนอกนั่นเอง คำว่าเราในที่นี้จึงสันนิษฐานได้ว่า หมายถึงกายภายใน ซึ่งไม่ใช่กายเปื่อยเน่า กายภายในคืออะไรเล่า ก็คือกรรมกายนั่นเอง จะเห็นได้อย่างไรข้อนี้ตอบไม่ยาก เมื่อได้บำเพ็ญกิจถูกส่วนแล้วท่านจะ

เห็นด้วยตาของตนเอง คือเห็นด้วยตาธรรมกาย ไม่ใช่ตาธรรมดา พระดำรัสของพระองค์ดังยกขึ้นกล่าวมานั้น เป็นปัญหาธรรมมีนัยลึกซึ้งอยู่ อันผู้ที่มิได้ปฏิบัติธรรมแล้วเข้าใจได้ยาก แต่ถ้าผู้ที่ปฏิบัติได้แล้ว จะตอบปัญหานี้ได้ด้วยตนเองอย่างง่ายดายไม่ต้องไปถามใคร

ธรรมกาย มีสีใสเหมือนแก้วจริงๆ จึงได้ชื่อว่าพุทธรัตนะ

ธรรมทั้งหลายที่กลั่นออกจากหัวใจ ธรรมกายจึงได้ชื่อว่า ธรรมรัตนะ ธรรมรัตนะคือหัวใจธรรมกายนั่นเอง

ดวงจิตของธรรมกายนั้นได้ชื่อว่า สังขรัตนะ นี้แหละที่ว่า พุทธรัตนะ ธรรมรัตนะ สังขรัตนะ ทั้ง ๓ ประการนี้เกี่ยวเนื่องเป็นอันเดียวกัน เกี่ยวกันอย่างนี้จะพรากจากกันไม่ได้ ผู้ใดเข้าถึงพุทธรัตนะ ก็ได้ชื่อว่าเข้าถึงธรรมรัตนะ สังขรัตนะด้วย

การเข้าถึงรัตนะ ๓ ดังกล่าวมานี้ จะเข้าถึงได้อย่างไร เพียงแต่เลื่อมใสนับถือ ยังไม่เรียกว่าเข้าถึง แม้จะท่องปณน้อมใจระลึกถึงก็ยังไม่เรียกว่าเข้าถึง แม้จะปฏิญาณตนว่ายอมเป็นข้าก็ยังไม่เรียกว่าเข้าถึง อย่างจะเรียกได้ก็เพียงขอถึง

การที่จะเข้าถึงนั้น จำเป็นจะต้องบำเพ็ญเพียรปฏิบัติเจริญรอยตามปฏิปทาของพระบรมศาสดาจนบรรลุกายธรรม คือ รู้จริงเห็นแจ้งด้วยตัวของตัวเอง จึงจะได้ชื่อว่าเข้าถึงพระรัตนตรัยโดยแท้ และการปฏิบัติเช่นนี้ไม่เป็นการพันวิสัยของมนุษย์ เพราะในปัจจุบันนี้มีผู้ที่ได้บำเพ็ญบรรลुरुทธธรรมกายก็มีอยู่มากหลาย ผู้ที่ได้ธรรมกายแล้วเขามีความอิมเอิบและสุขกายสุขใจเพียงใด ถามเขาดูได้ เมื่อได้ทราบว่าการเข้าถึงพระรัตนตรัยมีผลอย่างไร ผิดกว่าที่ยังมิได้เข้าถึงอย่างไร ทั้งจะรู้ด้วยว่า ศีล สมาธิ ปัญญา ซึ่งเป็นหลักคำสอนของพระบรมศาสดามีความจริงแค่ไหน ศีลเป็นปัจจัยให้เกิดสมาธิ สมาธิเป็นปัจจัยให้เกิดปัญญานั้นอย่างไร ก็รู้ความจริงได้ในเมื่อตนบำเพ็ญสำเร็จ หรือถ้าอยากรู้เพียงเงาๆ ก็ลองถามเขาดูได้

(เพียรเกิดจะเกิดผล)

ในการบำเพ็ญภาวนา ความเพียรเป็นข้อสำคัญยิ่ง ต้องทำเสมอทำเนื่องๆ ในทุกอิริยาบถ ไม่ว่านั่ง นอน เดิน ยืน และทำเรื่อยไป อย่าหยุด อย่าละ อย่าทอดทิ้ง อย่าท้อแท้ มุ่งรุดหน้าเรื่อยไป ผลจะเกิดวันหนึ่ง ไม่ต้องสงสัย ผลเกิดอย่างไร ท่านรู้ได้ด้วยตัวของท่านเอง

(ตนเป็นที่พึ่งของตน)

นี้หมายความว่าอะไร? อะไรตน ตนคืออะไร นามรูป อัญญา ก็แปลกันว่านามและรูป ไม่ใช่ตน ถ้ากระนั้นอะไรเล่าจะเป็นตน ซึ่งจะได้ทำให้เป็นที่พึ่งแก่ตน รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เรียกว่า ชันธิ ๕ เมื่อย่อเข้าเรียกอย่างสั้นก็เรียกว่า นามรูป โดยเอากรของรูปคงไว้ ส่วนกอง เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รวมกัน ๔ กองนี้เรียกว่า นาม ฉะนั้น ที่ว่า นามรูปก็คือ ชันธิ ๕ นั่นเอง เมื่อชันธิ ๕ ไม่ใช่ตน จึงต้องถามว่าอะไรเล่าเป็นตน ถ้าค้นหาตนไม่พบก็ไม่ว่าจะทำอะไรให้เป็นที่พึ่งแก่อะไร พระพุทธทศวรรษที่มีอยู่ว่า อตตาทิ อตตนิ นาโถ ซึ่งแปลว่าตนเป็นที่พึ่งแก่ตน จะมีได้มีทางออกหรือยอมเป็นไปไม่ได้

โดยเคยกล่าวมาข้างต้นบ้างแล้วว่า พระองค์ทรงสอน อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา ก็ด้วยพระปรีชาญาณอันสุขุม คัมภีรภาพเพื่อให้เกิดคัมภีรภาพ พระองค์เน้นสอนทางอนัตตา ก็เพื่อให้เห็นอัตตาเอาเอง สมในคำสันติภูฏิก ซึ่งแปลว่าธรรม ของพระองค์นั้นผู้ที่ปฏิบัติย่อมเห็นเอง อักขาตาโร พระองค์เป็นแต่ผู้ทรงบอกแนวทางให้เท่านั้น

ฉะนั้น เมื่อมีเรื่อง อนัตตากับอัตตา ยันกันอยู่จึงต้องคิดค้นต่อไป ธรรมของพระองค์จะขัดกันเองไม่ได้ เพื่อที่จะไม่ให้ขัดแย้งกัน จึงต้องแบ่งอัตตาออกเป็น ๒ อย่าง คือ อัตตาสมมติกับอัตตาแท้ อัตตาสมมติ ได้แก่ กายมนุษย์ กายทิพย์ กายรูปพรหม กายอรูปพรหม เพราะกายเหล่านี้ ยังมีเกิด มีตาย เป็นกายส่วนโลกีย์ ยังมีกายอีกกายหนึ่ง ซึ่งเป็นกายโลกุตระ คือธรรมกาย ธรรมกายนี้แหละเป็นอัตตาแท้หรือตนแท้ ที่ว่าตนเป็นที่พึ่งแก่ตนนั้น ก็คือพึ่งยึดอาศัยกัน ดำเนินเข้าไปเป็นชั้นๆ คือพึ่งกายมนุษย์ส่งให้ถึงกายทิพย์ พึ่งกายทิพย์ส่งให้ถึงกายรูปพรหม พึ่งกายรูปพรหมส่งให้ถึงกายอรูปพรหม พึ่งกายอรูปพรหมส่งให้ถึงธรรมกาย กายคือตน อาศัยพึ่งกันเป็นชั้นๆ เข้าไปเช่นนี้จึงได้ชื่อว่า ตนเอ็นที่พึ่งแก่ตน ในด้านภาวณาตามนัยที่กล่าวไว้แล้ว โดยละเอียดข้างต้นนั้นยังมีคำว่า “กาย กายานุปัสสิ” ในมหาสติปัฏฐานสูตรเป็นหลักฐานสนับสนุนอีก กายานุปัสสิ แปลว่า เห็นตามหรือตามเห็นซึ่งกาย กาย แปลว่า ในกาย รูปศัพท์มีวิภัตติจริงอยู่ขัดเช่นนั้น แปลตรงตามศัพท์ และย่นคำให้สั้นก็ว่าตามเห็นภายในกาย คือตามเห็นเรื่อยเข้าไปเป็นชั้นๆ เห็นกายมนุษย์แล้วตามเข้าไปเห็นกายทิพย์ ตามเข้าไปเห็นกายรูปพรหม ตามเข้าไปเห็นกายอรูปพรหม ตามเข้าไปเห็นกายธรรม ดังนี้เป็นหลักฐานรับสมกันอยู่ กายมนุษย์ รูปร่างหน้าตาอย่างไร กายมนุษย์ รูปร่างหน้าตาก็เป็นมนุษย์ใช้อื่นไกล คือกายเรานี่เอง กายทิพย์ก็เป็นรูปเป็นร่างเช่นกันแต่สวยกว่า กายรูปพรหมสวยกว่างามกว่านั้นอีก ธรรมกายนั้นมีสีใสเหมือนแก้ว สัจฐานดังรูปพระพุทธรูปมากรนั่งสมาธิเกิดเป็นดอกบัวตูมดังได้กล่าวมาแล้ว

(การรักษาไตรทวาร)

ไตรทวาร แปลว่า ประตูทั้ง ๓ คือ กาย วาจา ใจ ที่เรียกทวารก็เพราะความชั่วและความดีจะลอดไปถึงจิตนั้นเข้าทางนี้ ความชั่วเรียกว่าทุจริต ความดีเรียกว่าสุจริต วิธีที่จะเข้าไปมีอากาโรหก่อน ซึ่งเขาเรียกว่า วิญญูติโหว่ทางกายเรียกว่า กายวิญญูติ ทางวาจาเรียกว่า วจวิญญูติ ทางใจเรียกว่า มโนวิญญูติอะไรทำให้เกิดอากาโรห หรือ บังคับให้โหว่ ไม่ใช่อื่นไกล สังขารนั่นเอง บังคับให้โหว่ บังคับทางกายได้แก่กายสังขาร ทางวาจาได้แก่วจีสังขาร ทางใจได้แก่จิตสังขาร สังขารคือความรู้สึกนึกคิดปรุงแต่ง และมีทางเกิดเป็น ๒ ฝ่าย ฝ่ายทุจริตเกิดจากอวิชา และอาสวะ ฝ่ายสุจริต เกิดจากวิชา และอนาสวะ ฝ่ายเหตุทุจริตเป็นดวงดำมีดมม ฝ่ายเหตุสุจริตเป็นดวงขาวใสซ่อนอยู่ในดวงธรรมที่ทำให้เป็นกายมนุษย์ เป็นปราบกันอยู่ ฝ่ายชั่ว (ดำ) เป็นภาคมาร ฝ่ายดี (ขาว) เป็นภาคพระ ต่างมีเจ้าของด้วยกัน ฝ่ายชั่วอำนวยความสะดวกให้มืด ฝ่ายดีอำนวยความสะดวกให้สว่าง คล้ายโรงงานทำหมอกควันพวกหนึ่ง โรงงานทำไฟฟ้าพวกหนึ่ง เมื่อเราไม่คอยระวังฝ่ายชั่วสอดเข้าไปได้ ย่อมเป็นเหตุให้เราตกไปทางชั่ว คือจะทำอะไรก็ทำในทางชั่ว จะพูดอะไรออกมาก็เป็นทางชั่ว จะคิดทำอะไรก็เป็นไปทางชั่วหมด (อุคฺคฺลกรรรมบถ ๑๐) ถ้าเราควรระวังรักษาไว้ให้ดี บำเพ็ญสมาธิให้ดวงขาวใสปรากฏอยู่ในศูนย์กลางกายเสมอ เราจะทำอะไรก็เป็นไปในทางดี พูดอะไรก็พูดไปทางดี คิดอะไรก็คิดไปทางดี (อุคฺคฺลกรรรมบถ ๑๐) เพราะฉะนั้น จึงควรบำเพ็ญตนให้เป็นฝ่ายขาวเสมอ เวลาจะตายถ้าปล่อยไว้ไปตกอยู่ฝ่ายดำเรียกว่า หลงตายจะไปสู่ทุคติ ถ้าอยู่ในฝ่ายขาวเรียกว่า ไม่หลงตายจะไปสู่สุคติแน่แท้ จึงเป็นการจำเป็นยิ่งที่จะระวังยิ่งให้อยู่ฝ่ายขาว

วาระบุญง่ ะระณัง นัตถิ สิ่งอื่นจะเป็นที่พึ่งของเราได้ไม่มี พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ ๓ รัตนะนี้เท่านั้น
เป็นที่พึ่งอันประเสริฐสูงสุดของเรา ด้วยสัจจวาจาภาษิตนี้ ขอความสุขสวัสดิ์ดั่งใจมีแต่สาธุชนทั้งหลายทั่วกัน